1

2

॥श्रीः॥

॥मृदङ्गपाठादर्शः॥

॥वेङ्कटरत्नविरचितः॥

॥डाक्टर् श्री॰ वे॰ राघवार्यैः परीक्ष्य संसिद्धः॥

MṚDANGA PĀṬĀDARŚAḤ

By

R. VENKATARATHNAM, B.A. (Hons)
(Disciple of Vidwan Tinniam Venkatarama Iyer)

[Examined & corrected by Dr. V. Raghavan]

Presented in the All India Music Conferences held by the Music Academy, Madras in Dec 1978 and Dec 1979

D.

[Declared by the Experts' Committee of the Conference of Dec 1978 as the best research paper and the author was awarded the first prize for the best research paper, talk and demonstration for the same in 52nd Conference held in December 1978]

॥ श्रीः ॥

श्रीकामाक्षीसहायः। श्रीजगद्गुरुभ्यो नमः।

उपोद्घातः॥

(1) सुकृतच्छन्दसा पाटच्छन्दसस्तु श्रेष्ठागायत्री
सैवाहमिति योऽदर्शयत्तं वन्दे गीताचार्यम्॥

(2) तस्याशयैवेहास्य ग्रन्थकर्ता चेति ग्रन्थस्यास्य
कर्मसिद्धिं ददातु सः श्रीधरोऽस्तु श्रेयेहितः

(3) कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेष्विति तत्त्वतः
आस्थायैवाल्पमतिना कृतोऽस्त्वयं पाठदर्शः॥

(4) डाक्टर् श्री वे. राघवार्यैः करुणया यथोचितम्
निर्धूतपददोषश्च शुद्धीकृतश्चायं ग्रन्थः॥

सर्वशक्ति श्रीकामाक्षीसहायेन
तिरुपति श्रीवेङ्कटेश्वरकरुणयाच श्री-
जगद्गुरूणां प्रसादेनचैव मया विरचितमिदं
मृदङ्गपाटादर्शरूपं हस्तपाटलक्षणं
श्रीलक्ष्मीवेङ्कटेश्वर — पार्वतीपरमेश्वर —
सरस्वती धातृ — प्रादेश्य पुरतोऽद्य
सङ्गीतविदुषां करकमले च
समर्प्येत इति महद्भाग्यमाकलयामि॥

लोके हरि मृदङ्गाद्यवनद्ध-
वाद्यगीतानुगमनमूलां प्रथमी —

वेङ्कटरामार्येण तोञ्जिमं-ग्रामजाचार्येतमेन मृदङ्गकला क्रिया विधौ चानुग्रहीतो भाग्यवानहम्। मातुलेन तञ्जापुरश्री के. शङ्करार्येण अण्णामलैविश्वविद्यालयप्रदत्त सङ्गीतभूषणेन प्रसिद्धसङ्गीतसाहित्यकर्त्रा गीतानुगोप संवृत्तोऽस्मि। गीतवाद्यनृत्यनाटकशास्त्रेषु च दृश्यन्ते हानेकाः। मद्गुरोः पञ्चयाधर्यं मृदङ्गपाठादर्शः सर्वबुधानां गुणगणादेवेत्थं समुद्धितः॥

ग्रन्थश्चायं, मद्रपुरीस्थ-म्यूसिक्-अकाडम्याः द्वापञ्चाशो-त्रयः पञ्चाशः-संवत्सर-मार्गशीर्ष-अखिलभारत-सङ्गीतोत्सवमुद्रित विद्वन्महासभयोः क्रमेण मृदङ्ग-पारलक्षण प्रकाशनार्थं मया ग्रथितः। द्वापञ्चाशी महासभायां समर्पिताः प्रथमादिचतुर्थान्ताः परिच्छेदाः "जतीनां छन्दांसि" इत्यस्मद्वाङ्मलोचनापाचिकाख्या अनुबन्धाः। ते च तत्र भगवदनुग्रहात् विद्वत्सभाविचारदक्षकरणयाच मे प्रथमपारितोषिकस्थाने प्रिमाहरन्॥

हस्तपादलक्षणालोचनारम्भे
पञ्चमषष्ठौ परिच्छेदौ तु गयः पञ्चाश
महासभायां समर्पणार्थं कृताया
मदीयालोचनापत्रिकायाः संग्रहावेव
ग्रथितौ तु तावुद्धृते एव।

कृतश्चेह डाक्टर्. श्री. वे. राघ-
वार्यैः, मद्रपुरीस्थ म्यूसिक्-अकाडे-
म्याः पूर्वनिर्वाहकैः मद्रपुरीसर्व-
कलाशालायाः संस्कृतविभागस्य
पूर्वाध्यक्षैः ग्रन्थसंसिद्धिप्रसादः।
दैवात्पुनः इयतामेवास्माकं कृतान्त-
हतकेनार्योऽपाह्रियत। श्री राघवार्याः
परं दैवतं गताः। तदुपरं यथास्म-
त्प्रार्थनं डाक्टर्. श्री. वि. वरदा-
चार्याः, M.A. Ph.D, पाण्डिच्चेरि-
भारतीयकालाचारतत्त्वशास्त्रालो-
चनाशालायाः संस्कृतविभागस्य
महोपाध्यायाः (Professor of
Sanskrit, French Institute of
Indology, Pondicherry) परीक्ष्य
करुणया ग्रन्थमिमं भूशं
भूयश्चागृह्णन् ॥

संसिद्धमित्थं ग्रन्थमिमं
प्रबद्धपरिच्छेदैर्युतं मद्गुरुः —
पादद्वयीं सङ्गीतकलालोके द्वारेण
मार्गं चिन्तनलसच्छ्रोतानां मध्ये
विनयेनैवेह समर्पयामि ॥

ग्रन्थेऽस्मिन् कांश्चिदुपपन्ना-
न्दोषांस्तुलयन्ति चेद्विशारदा-
स्तान्विनयेनाहं प्रतिपद्यमान
इति नूतम्। गुणाश्च तस्य,
मद्गुरूणामिति ध्रुवम् ॥

मद्रास्। रा. वेङ्कटरत्नम्।

"वीणाविहार्"
प्लाट् 17, श्री शास्त्री नगर्,
विरुगंबाक्कम्; मद्रास्-92

॥ श्रीः ॥

मृदङ्गपाटावल्यास्य विषयानुक्रमणिका।

॥श्रीः॥

॥मृदङ्गपाटादर्शः॥

॥वेङ्कटरत्नविरचितः॥

।प्रथमः परिच्छेदः।

।मृदङ्गपाटादर्शः।

आदिजतयः।

(1) हिमुदधरजो नो ददातु पाटज्ञानं तद्
तत्त्वं तदों मामवतु तत्तज्जगद्गीतन्त्रोम्।
(2) को हि शङ्करप्रभवः सदसतहस्त पाटः।
कचाल्पविषया मतिः क्वापि संस्कृतसागरः।
(3) श्रीकामाक्षीसहायेन कृतमाचार्यकृपया।
इदं वेङ्कटरत्नेन पाटलक्षणं अन्यया च।
(4) नाट्यशास्त्रादर्शौषु ते दृश्यालङ्कारा दृष्टा
ललितला स्याङ्गानुगपादताडनजतीनाम्॥
(5) नृत्यनाटकरसोश्च प्रादर्शयन् पूर्वाचार्य
गीतानुगा जातिमाला भरतस्थानावुक्ताः
(6) भगवत्प्रीतिबोधितं गीतानुगामृतं महत्
तस्मादुणोरणुमेव भगवोऽद्ये मेतादृशं
(7) प्रणम्य रुक्मिणीं देवीं गुरुनन्दि विहार
दान्।

नत्वा राघवाचार्यान् ब्रवीमि तदणमेदम्

ब्राह्मणे ङ्हरामार्ये: तीण्यिग्रामजो गुरु
मातुल: तस्मात्पुरशाङ्कराय्यों गीतल कृत् ॥
करुणाश्चेह विद्वांस: रसिकाश्च सर्वे तथा
"तत् धी: लं न:" स तु पाद आदिरिति "तात्येन्त्येनं
(तात्येन्त्येनं

अस्मते तु मृदङ्गे सा जातिरादिर्स्य मिति त/च।
जातास्ताण्डवे जतय: शङ्करपश्चादपरे भ्रम: ॥
"पादाश्च तादि थोंठें हें नं दमित्यत्र कीर्तिता:"
द्राक्षेण वाममुखाभ्यां मृदङ्गे हस्तद्वयेन
(-सङ्गीतरत्नाकरात्

"स सा तत्" तु सर्वत्रगम्येदं हि जतिगुणात्।
ततं जगादिदं तेन श्चाति "तात्" जतीनां गणे ॥
त' इति प्रहार एव प्रमाणश: प्रयुज्यते।
तो," च "तत्" चेति तथैव तता, तच्च सर्वत्रगम्।
एमेव स पादस्तथा एमेव सा जतिरिति।
तथा तज्ज्ञमेव वृत्तं स सा तच्च सर्वत्रगम्
न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकताऽपि वा।
उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम्
(-काव्यादर्शे)

द्रुतमाधुर्ये मुक्ता यीजतयः।

(Pharns, Tek-Ras and Firmanas)

त्रिगुणकधरकृता" द्रुतयाताभिरित्थमसा।
" तिकुतकतरिकिट" इति च जतिरमृता॥
ताद्रिद्रुमिति तद्दोन्तु तद्" माधुर्यं "ताद्रिति"।
तद्रुजं तद्रुजं तद्रुजं" तु सा गणाको जातिः॥
कोर्व्यो" तु सा चित्रपाटा जनिता वृत्तजातिभि
तू धीः ताद्रिद्रुं ताद्रि द्रुमिति धीः ताद्रिद्रु ताद्रि-॥
मिति ताद्रिद्रुं ताद्रि द्रुमिति ततू धीः किं नः त्वम्, ।
तू धीः किं नः त्वं, ततू धीः किं नः त "द्रों-
हस्तद्वयेन॥

थ कोर्व्यो प्रागवर्णिता ऽऽद्रुतालेन गणिता सा।
जति हितालाक्षरे चतुर्मात्रिक बन्धने।
विलोकयन्ता मिह चैव वर्णितास्ते हस्तपाटाः
निःशब्दचिह्नाभ्यामर्ध पादयोस्तालार्थमा
था, सा कोर्व्याऽऽद्रुताले, तालाक्षरेषु चतुर्मात्रिक-
तया-

धीः	ताद्रिद्रुं	ताद्रिद्रुमि	ति धीः त।
द्रुं त	द्रिद्रुमिति।	ताद्रिद्रुं	ताद्रिद्रुमि॥
ततू धि	, किं न	, त्वं ,	ततू धीः।
नः	त्वं , त।	, धिः , कि	, म्नः त॥ द्रों

लसति कोर्व्यां यां तस्यां चतस्रो जात्या।

तु... परिमात्राभिस्तु चतुरश्रजातिकत्वे॥

तदुत धीमिति धिमि न हि जामिति तदुत।
धिं दुधतु धिं तदु" ता माधुर्यं जतयो हितैः॥

द्रुतपाठक्रमः।

द्रुतलयपाठाश्चाथ तत्तत्तालाक्षरे यानि
अष्टमात्रिकतयैव दिगुदुकधरकृताः॥
ब्राह्मणार्थन्वेवेहते द्रुगजते हिमदमलये
तालाक्षरीत्या तथा चतुर्मात्रिकबन्धनम्॥

आदितालेन।	तालाक्षरमेकं चतुर्मात्रिकम्।
तातरि तरिकिट	धिकुतक धरिकिट।
तात थरत राधिन।	दिगुदुकधरकृत॥
धीतारि तरिकिट	धिकुतक धरिकिट।
धीदु थरत राधिन।	दिगुदुकधरकृत॥
थोंतरि तरिकिट	धिकुतक धरिकिट।
त्वंतर तर हित।	दिगुदुक धरकृत॥
थोंतरि तरिकिट	धिकुतक धरिकिट।
नन्दु थरत राधिन।	दिगुदुकधरकृत॥
तातरि तरिकिट	धीतारि तरिकिट।
तात थरत राधिन।	धीदु थरत राधिन॥
थोंतरि तरिकिट	थोंतरि तरिकिट।
त्वंतर तरहित।	नन्दु थरत राधिन॥
धिकुतक धरिकिट	थोंकिट धिकुतक।
दिगुदुकधरकृत।	मामव दिगुदुक।
धरिकिट थोंकिट	धिकुतक धरिकिट॥
धरकृत मामिन।	दिगुदुकधरकृत॥ (त्वं

मध्य-द्रुतलय पाटाः।

(आदितालेन)

तत्, ओं, तत्	तत्थों धरिकिट धिकुतक धरिकिट
धीः, त्वं, तत् ।	धित्थों तरिकिट धिकुतक धरिकिट
वं, त्वं, तत्	थोंथों तरिकिट धिकुतक धरिकिट
ः, त्वं, तत् ।	नत्थों धरिकिट धिकुतक धरिकिट
तत्, ओं, तत्	धीः, त्वं, तत् ।
वं, त्वं, तत् ।	नः, त्वं, तत् ॥
तत्, ओं, तत्	ओं ; तत्, अ (ओं) ।
म्तत् ओं ; ।	तत्, ओं, तत् ॥ (ओं)

…मुद्गृहते हि पाटे आगांस्त्रान्द्वरे खांश्च…
…बुध नास्यास्ति त्वं अत्र द्रुतलयेन संभ्रमान्…
॥

विलंबितलयेन पाटाः।

अथ लयो विलंबितो "नः धीः नः"-यमक्रमात् ।
…न चकास्ती हादितालो माधुर्यार्थन्तद्धीध्वे।

…जातिनों "नः धीः नः" एव नाधिनो त्यध
चलति।

तत् प्रणव एव परं ज्ञानमिति तत् -
"ओं" नः धीः ॥

...दितालः। तालाक्षरं द्विमात्रिकम्।

...: धीः धीः नः	नः धीः धीः नः ।
...: धीः धीः नः ।	तद्गद्मिति तद् ॥
...: धीः धीः नः	नः धीः धीः नः ।
...: धीः धीः नः ।	तद्गद्मिति तद् ॥
...: धीः धीः नः	तद्गद्मिति तद् ।
...: धी धीः नः ।	तद्गद्मिति तद् ॥
...द्गद्मिति तद्	तद् ऽ तद्गामि ।
...तित द्वौं ऽ तद् ।	तद्गामि तित द्वौं ॥
	(तद्).

मध्यलयेन माधुर्यजतिः।

...मध्यलये तथा माधुर्याऽऽद्वि ताले जातिमाला।
...नःतद् धीः" इत्यक्षराणां क्रमेण विविधेन ॥
...नःतद् धीः धीःतद् धीः धीःतद्"
...तद्धुत्कामिद् "नदत द्विमित द्विमि" इति च।
...धीःऽनः धीः तद् धीः नः तद्" तु
...धिन्ताधिमिति थक" इति प्रयोगतो लक्ष्यते ॥

...दितालः। तालाक्षरं चतुर्मात्रिकम्।

सार्थकैरर्थहीनैश्च।

...दत द्विमित द्विमि	नदत द्विमित द्विमि।
...दत द्विमित द्विमि।	न जाहि तद्मतम् ॥
...दत द्विमित द्विमि	नदत द्विमित द्विमि।
...दत द्विमित द्विमि।	त्यज हि मतधनम्।

दत ध्रुमित ध्रुमि	जहि हि नघ महम् ।
दत ध्रुमित ध्रुमि ।	तदहमितितदोम् ॥
हमितितदों	तत् ; तदहमि ।
तितदों तत् ; ।	तदहमितितदोम् ॥
	(तत् ;

"तत् नः धीः" - गणाः ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं विषमगाहे "तत् नः धीः" ।
ीतं तालाक्षरपादे नो गीतानुमार्थं तदु ॥
तदुक्तं "तनधीः" इति जतिस्तथा "तंतत् नःधीः"
नेन स्या "ऽतनधीः" तेजस्तथा पाठ्यवैः ॥
वर्णा आधीरसाः पाठ्यैदासतथैव हि
आवर्तधर्मैणैव ते तेजोराशिं ददन्ति ॥

वष्ट्जात्यां तनधीं - गणः ।

वष्ट्जात्येकतालेन । तालाक्षरं चतुर्मात्रिकम्

प्रथमद्वितीयाक्षरयोः	तृतीयाक्षरे	चतुर्थपञ्चमाक्षरयो
तनधीं तनाधिं	ऽतनाधिं	ऽतनाधिं ऽतनाधिं
तनधीं तनाधिं	ऽतनाधिं	ऽतनाधिं ऽतनाधिं ॥
तनधीं तनाधिं	ऽतनाधिं	ऽतनाधिं ऽतनाधिं ।
तनधीं तदुत	दों ऽत	दुतदों ऽतदुत ॥
		(दोम्

धिं इत्यक्षरमिह ह्रस्वम् । धिन्तु मात्राद्वयाद्दीर्घम्

चतुरस्रो ऽऽ "नः धीः धीः नः" स्त्रस्तथाहि "नःधीः नः
मिश्रस्तयोर्गणाऽस्तां नौः "नः धीः नः । नः धीः धीः नः

जतयो हि तत्तत्ताले कृताः क्रमेणैव तेऽव्ययः।
गणितज्या तथा कोव्यौ ताललययतिक्रमात्॥

गीततालादर्शः।

पादहस्तस्थानानि पादन्यासप्रयाणि दृष्टव्यानि।
नृत्याभावयोरन्यत्र द्विवप्यमुखजानि॥
[vide "The Art of Playing Mrdangam" in English with the Devanagari Scripts for rhythmic exercises of Tiruviam Venkataramana Iyer edited by R. Venkataratnam with the grant-in-aid of the Tamil nadu Sangita Nataka Sangam and released in the All India Music conference of the Music Academy held in December 1969]

कालमार्गक्रियादयस्तालदशप्राणास्तथा।
तेषामन्यत्र विस्तरः तालो राथिनः कृतीनाम्।
गायितं गीतादर्शेषु तैस्तत्तद्वाद्याध्यायेषु।
मर्दलवाद्यलक्षणं शोभते तस्य विस्तरः॥

कोव्यौ।

1) विदुधत्यथ कोव्यौ च विविधगतियतयः।
जातिधर्मक्रमात्ताश्च गीतछन्दोब्रह्मार्थम्॥
3) "ताद्धित खाधिनथों" स तु "तत् धीः तद्धिमिदम्"।
"तथङ्गं तकिटङ्गं" तद् "तदजं तदनधम्"॥
6) "तथीङ्गिणथों" वृत्तेन "तद्धोमितिं त द्धोमितिं"।
"तायीङ्गिणथों" हितया "तद्धिदामिति" "तद्धोन्त"।
7) तजुगदकारामिति तदणु तत्-अ-णु इति।
हस्वमेकमात्रिकं दीर्घं द्विगुणमात्रा द्वयम्॥

दीर्घतरमन्तरन्तु तत्तन्मात्रिमानीहितम्
यस्तं न्यस्यति सर्वत्र तस्य तन्न प्रणश्यति ॥

ततः श्रोण्योस्तु स्थितं "तत्" द्विस्यं प्रणवं मृदङ्ग
तदु नः श्रियं विधत्तां तेन पाङ्यं च द्योतते।
पाटे रसात्मके पाङ्यं यः पाटे स्थितः स तदु।
जस्त दी ङ्यं मह द्विति पाङ्य नस्त द्रोन्तु तद्रोम्
सिंहभूपालेन प्रोक्तं पारस्तत्पदं सार्थकम्
"धिगिधिगिनामुत्कर" एव स पाटो वाद्यजः ॥
भरतमुनिस्तु वक्ति "पदपाठ्यविशारदम्"।
मृदङ्ग/ तत्पाठः पाटः पद्यसदृशं च पाठ्यम् ॥

आदितालेन श्रोण्याँ।

तालाक्षरं चतुर्मात्रिकम्।

तद्वित्यनतत्त	ऽत्वं तद्विद्मिति ।
तद्वित्यन्तत्त ।	ऽत्वं तद्विद्मिति ॥
तद्वित्यन्तत्त	ऽत्वं तद्विद्मिति ।
ऽतद्विद्मिति तदि ।	द्मिति तांचिङ्गिणथोम् ॥

(तत्)-

[थिङ् च थों चोह ह्स्वे ।]

तदोन्तदजं त	ऽत्तदोन्तदजम् ।
तत् धीः तदोन्त ।	दजं तऽऽ धि ॥
ऽऽ किं ऽ न	ऽऽनं ऽ तं ।
द्रिदामिदं तदिद ।	मिद तांचिङ्गि णथोम् ॥

(तत्.)

(55) अथ पाटमात्रम् । (न तालचिह्नानि ।)

तद्धी: तदनेकवक्त्रं धी: जगतो निधानं तदनन्तमेकम्
तद्दिदमितितत्त्वन्तत् तद्दिदमितितत्त्वन्तत् तद्दिदमितित[illegible]
(तत्[illegible]

(56) सतालचिह्नास्ते पाटा ह्येकद्विरेखानां चिह्ना
ऽकारेखा तालाङ्गान्तं द्वैत्यावर्तान्तं मिमाते ॥

(57) द्रुतलयसङ्गेन च तद्विभाति चित्रपाटैः ।
द्रुतजातिकोर्व्यास्तथा बहुधेन्धते मृदङ्गे ।

(58) थोमिति हि वाद्यपाटस्तस्य पाटो झमिति च
पाटास्तथा प्रकीर्तिता विविधभणनक्रमात्

(59) ते चानन्तान तदर्थं तदन्तं सकलं जाने ।
बहुधा गीतं तत्परं ज्ञानेन हि पण्डितानाम् ।

रूपकताले त्र्यश्रजातिकोर्व्या ।

(60) कोर्व्या तु रूपकताले कथिता त्र्यश्रमात्रिका ।
त्रिषड्द्वादशादिमात्राभिस्त्र्यश्रो नो नानाविध-

(61) उदाहरणम् ।

द्रुतः		लघुः			
तद्धी:	तदनध,	,मादुधि	,तदन	धं तदु	द्विगुतद
नधंत	,धी: त,	द्रणुतत्	धी: तद	गुताद्धि	,तदणु तत्

खण्डजातिकोर्व्यो।

खण्डां तथाऽखण्डां द्विधां तामाचष्टे हि ज्ञानवान्।
सा तु पञ्चधा दशधा विंशतिमात्रिका च सा ॥

कोर्व्यो। खण्डद्वितीताले।

तालावर्तं दशमात्रिकम्।

तद्धीः	तदनधं त ॥	द्विद्विमिमि	धीः तदन ध ॥
ऽत्ताद्दिद	मिति तदनध ॥	ऽत्ताद्दिद	मिति तत्तद ॥ (दौं)
ऽत्तादण	ततू ; ; ॥	; ;	तत्तदौन्त ॥
दणुततू	; ; ; ॥	; ततू	तथीं गिणथों ॥ (ततू)

[थोमित्यक्षरमिह ह्रस्वमेव ।]

अन्यदुदाहरणम्।

तद्धीः	न्वं तदनध ॥	ऽत्ताद्दिद	मिति धीः नम् ॥
तदनध	ऽत्ताद्दिद्दमिति ॥	न्वं तद	नधं तद्दिद ॥
मितिताथी	ऽड्गिणथोंततू ॥	; ;	; ; ताथि ॥
ऽड्गिणथों	ततू ; ; ॥	; ;	तथी ड्गिणथोम् ॥ (ततू)

मिश्रजातिकोर्व्यो।

मिश्रा तु सप्तमात्रिकोदिता सा "तथीड्गिणथों"
सप्तधा चतुर्दशधा चाष्टाविंशतिमात्रिका ॥

कोन्योँ।

त्र्यस्रजातित्रिपुटताले तालाश्च चतुर्मात्रिकम्

तद्धी:	त दिद्दमि	द्धंतत् ।	
त्वं, धी (धि)	०तादि द ।	मिदंत	०त्वं०॥
तदिद मि	दंततू	त्वं, त ।	
दिद मि दु (दं)	०तादि द ।	मिदंत	दिदमित्रि॥ (तत्)

सङ्कीर्णजातिकोन्योँ।

जातिस्तु सङ्कीर्णा भाति नो नवमात्रिकास्तरा। अष्टादशाश्च तथा षट्त्रिंशन्मात्रिका चसा॥

खण्डजातित्रिपुटताले कोर्न्योँ।

तादिद्दमि	दं तादि	दमिदं	तादिद्दमि	दं तादि ।
००थमिति	तादि०थ	मितितादि	०,थमिति॥	(तत्).

चतुरस्रजातिकोर्न्योँ।

जातिश्चतुरस्रा भाति कीर्त्या सैका द्वे चतस्रः। अष्टमात्रिका तथा सा। विविधरूपा षोडशा चतुष्षष्टि मात्रिका च चतुरस्रजातिकेति। प्रायुदाहृतैवास्मामिरादिताले सा भ्राजते।

(71) जातिरक्षराणां गणे पञ्चविधा तथोक्ता सा।
त्र्यश्रचतुरश्रखण्डमिश्रसङ्कीर्णा धीमता॥
(72) ततं जगादिदं "तेन" तथा ताद्वित्यं जातिषु।
तद्वात्येकधा त्रिधा हि पञ्चसप्तनवधा च॥
(73) पुनश्चैमादृशं स्मृतं नारद सनत्कुमारः।
तद्दर्शयत्स्कन्दं हि तादित्यं तमसस्पारम्॥
(- छान्दोग्योपनिषत्।)
(74) तथा तालाक्षरे व्याप्ता शुष्काक्षरगतिरिति।
तां च पञ्चविधामाहुर्जातीरितिव वेदमातु
(75) "यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम्"
(- कठोपनिषत्)
(76) त्र्यश्रा च सा व्याप्ता तथा तालाक्षरे त्रिमात्रिका
वाद्याक्षरत्रयेणैव स्मृता गतिर्मध्यलया
(77) यतः स "तकझुणु। तकझुणु। तकझुणु॥" तम्
तालसंयोगेनैवाहं चतुरश्रगत्यां मन्ये
(78) किन्तु "तकझु। णु तक। झुणु त। कझुणु॥" इति
तालाक्षरपाठौ गत्या त्र्यश्रत्वे नैव ततस्तथा।
(79) आवर्तं चतुष्कं गता तथाऽऽवर्ते धर्मवती।
आवर्ताधर्मेण जातिर्दोषगता नोपेक्ष्या च

(८०) या आन्यावर्तधर्मेण चतुरश्रतालगत्योः।
सा आति त्र्यश्रगत्यां च त्रियमकेन तत्ताले।
(८१) कोर्व्या त्र्यश्रजात्यामपि सुलक्षणा साऽऽदि
ताले।
तालावर्तै धार्मिकत्वात् त्र्यश्रगतिरथ वृत्ताच्च॥
(८२) त्र्यश्रगत्याऽऽदिताले कोर्व्या।
तालाक्षरमेकं मात्रात्रयम्।
षण्णवतिमात्रिका।
(षण्णवत्यक्षरेत्यभिधा च)
(९६- अक्षर कोर्वा।)

तद्गि ऽकद्र नधं तद्दिद्र	मितितत्ऽ ;।	;, ;,॥
द्गिक्त दनध ऽझद्गि दमिति	तत्ऽ ;,।	;, ;, ऽतद्ग॥
नधं तद्दिद्र मितित ;,।	(त्),, ;,।	तदन धंत॥
द्गिदामि तितद्र नधं तद्गिद्र।	मितित दनध।	ऽझद्गि दमिति॥
		(तत्)-

(सैव रूपकताले षण्णवतिमात्रिकत्वात्
त्र्यश्रजातिमात्रिकत्वाच्चतुरश्रगत्या
आवर्तनधा।)

(83) द्रुतं माधुर्यं तथैव तीर्मानं तत्कारं तत् ।
चत्वारिदं चतुर्विधं प्रोक्तं गणस्य शरीरम्
(84) "पूर्व शास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलक्ष्य च" ।
यथासामर्थ्यं क्रियन्ते गीतानुगा जतयो जैः।
(88) तीर्मान पाटाः ।
(85) तीर्मान इति तत्पाटो गणान्तगत उच्यते ।
"तद्दिदमिदं तद्दिदमिदं तद्दिदमिदं" तत् ॥
("तद्दिदमिदं तद्दिदमिदं तद्दिदमिति" तच्चोत्ति)
(86) तथा तीर्मानाख्यान्ताक्तालयतिगति-।
जातिगतहविशेषेभ्यो मुक्तः प्रतिज्ञाना-
दिति ॥
(87) आदिताले चतुरश्रजातितीर्मानः ।

सद्गुण ऽम्तद्रुत	ऽम्तद्रुत दों ; ।	दों ; सद्गुण	सद्गुण । ऽम्तद्रुत ॥ (दों)

(88) रूपकताले द्रुतलयेन त्र्यश्रजातिमुक्तायी ।
(पाटमात्रम् ।)
थरिकिटझें थरिकिटझें ताङ् ; ; थरिकिटझें
थरिकिटझें ताङ् ; ; थरिकिटझें थरिकिटझें
(ताङ्)
(89) खण्डचापुताले खण्डजातितीर्मानः ।
(आवर्तमेकं दशमात्रिकम् ।)
तनकनकि धिधिकिटकि ॥ झं ; , तनकनकि
धिधिकिटकि झं ; , ॥तनकनकि धिधिकिट

(९०) मिश्र दादरा (जापु) ताले मिश्रजाति तीर्मानः।
(तालावर्तन्तु चतुर्दशमात्रिकम् ॥)

तद्धोंतत्त्वं तत् ;;, ॥ तद्धोंतत्त्वं तद्धोंतत्त्वम् ।
तत् ;;, तद्धोंतत्त्वं ॥ तद्धोंतत्त्वं तद्धोंतत्त्वम् ॥

(९१) खण्डजातित्रिपुटताले सङ्कीर्णजातितीर्मानः।
(तत्)

तद्धनध ताद्धिंद्धं	मितितद्धि ;; ।	द्धिं; तद्धनध	;;तद्ध मितितद्धि	नधमिति ॥ (द्धम्)

दीर्घतीर्मानाः (पेरियमोहराः)।
(பெரிய மோஹராக்கள்)

(९२) दीर्घतीर्मानो द्राविडे तथा निर्गीतवादने।
कान्तपात भाव इह घटयति क्रीडासु नः॥

(९३) तनुविस्तरस्य सूत्रं तु दर्शितं तन्मध्यलये
घनानि तानि सूत्राणि दीर्घतीर्मानदानि हि॥

(९४) धावन्ति दीर्घतीर्माना द्रुतलये स्थिता अव।
सूत्रमात्रं तेषामिह मध्यलये ग्राहणार्थम्॥

(९५) आदिताले चतुरश्रजातिदीर्घतीर्मानसूत्रम्

तद्धणुतद्धरिवल्लं तद्धणुतद्धरिवल्लं।	तद्धणुतद्धरिवल्लं।	तद्धजं तद्धजम्।
तद्धणुतद्धरिवल्लं तद्धणुतद्धरिवल्लं।	तद्धणुतद्धरिवल्लं।	तद्धजं तद्धजम्।
तद्धणुतद्धरिवल्लं तद्धणुतद्धरिवल्लं।	तद्धणुतद्धरिवल्लं।	तद्धजं तद्धणुत
द्धरिवल्लंतद्धजं तद्धणुतद्धरिवल्लं।	तद्धिंद्धमिदं तद्धिं	द्धमिदं तद्धिद्धि

(तं. मू.)

(९६) खण्डदुडितालेखण्डजातिद्वीर्घतीर्मानसूत्रम्

तद्जं	तद्दिद्रुमिदं ॥	तद्जं	तद्दिद्रुमिद्म् ॥
तद्जं	तद्दिद्रुमिदं ॥	तद्नध	ऽम्तद्नधम् ॥
तद्जं	तद्दिद्रुमिदं ॥	तद्जं	तद्दिद्रुमिद्म् ॥
तद्जं	तद्दिद्रुमिदं ॥	तद्नध	ऽम्तद्नधम् ॥
तद्जं	तद्दिद्रुमिदं ॥	तद्जं	तद्दिद्रुमिद्म् ॥
तद्जं	तद्दिद्रुमिदं ॥	तद्नध	ऽम्तद्जं त ॥
द्दिद्रुमिद्	ऽम्तद्नधं ॥	तद्जं	तद्दिद्रुमिद्म् ॥
तद्दिद्रुमि	दं ; तद्दि ॥	द्रुमिदं	; तद्दिद्रुमि ॥ (द्म्)।

पल्लवीतत्तकाराः।

(९७) अथ नः कृतिः पल्लवी सा पदलयविन्यासात्।
त्रिविधाभाति सा लयादजति यत्रगत्या च॥

(९८) पल्लवीभाति बहुधा सिंहनर्तनादितालैः।
भान्ता पूर्वोत्तरसङ्गे नवपल्लवयोरिव॥

(९९) आदिताले पल्लवीतत्तकारः।

तद्धीः त्वंगुण ओं ; ; तत्।	ऽत्रयं त्वंतत्। धीः किं नः त्वम्॥ (तत्)

(१००) नास्ति पूर्वोत्तरसङ्गे पदगर्भो हि कोऽर्थ्यायाम्।
पदगर्भसहितास्तु पल्लवीतत्तकारास्ते।

(१०१) तत्कारस्सुघटितः पल्लवीवृत्तलक्षणात् ।
विविधगमकविशेषात्तीर्मानाश्च रसावहाः ॥
(१०२) स्थानं तु पदगर्भस्य तालस्य प्रथमाङ्गकम् ।
दीर्घं पदगर्भाक्षरं तेन पाटवान् वीर्यवान् ॥
(ज्ञानवान्)
(१०३) मृदङ्गहस्तपाटानां धर्मान् पाटशोभकरान् ।
अलङ्कारान् प्रचक्षते कस्तान् हि वक्ष्यत्यन-
न्तान् ॥

गीतानुगम् ।

(१०४) प्रौढं मधुरं यमकं लयत्वं गीतानुगं च ।
विविधगमकयतिगैस्तद्दोमिति ध्रुवम् ॥
(१०५) गीतानुगत्वं यतीनां गहनं माधुर्यत्वेन ।
तज्ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥
(१०६) निर्गीतं गीतानुगं च तद्द्वावस्थितं द्विधा ।
हस्तपाटक्रमाद्वाद्ये ते च श्रुतेन यत्नेन ॥
(१०७) वाद्याक्षरं चाथ कृतं मूलनादनिःशब्दत्वात् ।
तदङ्गत्रयेण स्मृतं हस्तपाटाश्च ते तस्मात् ॥
(१०८) वाद्योद्भूतान्यक्षराणि च साधारणं सम्यो-
गम् ।
सम्युक्तं तथा त्रीणीति लयस्थानि ह्रस्वदीर्घै ।
(१०९) नादं मधुरं तकारं च यजन्ति वेदाक्षरे ।
पाटानां प्रसादेनैव गीतयात्रा प्रवर्तते ॥

(११०) "इष्टार्थव्यवच्छिन्ना हि शरीरं तावत्संस्कृतम्।"
पादानामलङ्काराश्च तैः शरीरं च दर्शिता:॥
(१११) अथाद्य हस्तपादा हि विविधैर्गुरुभिस्तथा।
तेषां विचित्रान् मार्गांश्च क्रियाविधींश्चाहमीडे॥
(११२) विविधप्रयोगेन च माधुर्येण प्रवर्तते।
सौन्दर्यं रसवत्पादे तेन माद्यन्ति धीमतः॥
(११३) "इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत्।
तथाऽपि न तदाख्यातुं सरस्वत्याऽपि शक्यते॥"
(११४) इति दण्डिप्रबन्धश्च तथैव पादविशेषः।
मार्दङ्गिकः मलासक्तो धीरललितो मृदुश्च॥
(११५) छन्दोविचित्यां सकलो निदर्शितस्तत्प्रपञ्चः।
"छन्दः पादौ तु वेदस्य" सा विद्या पादसागरा॥
(११६) तालदशप्राणास्तथा सङ्गीते ते प्रतिष्ठिताः।
अरा इव रथनाभौ तेषां गंभीरश्चाधिकः॥
(११७) तदाधिकमाधेरसं तद्दिदं तु तदोमिति।
तदणु तदनघं तु तदोन्नत् तदोन्नत् तदोम्॥
तालवाद्ये महाशयाः।

(११८) मान्पूण्डिन्दसिणामूर्तिस्तौ शिरपुरीराघवो
ललितो नालिकेरघश्री "मणि" रामभद्रमूर्ती॥

(119) शङ्करः सुब्रह्मण्येन हि श्रीवरामो भूपतिः।
ते च बहवो धीमन्तो महायशास्तालवादे॥
(120) घटाधिपं विनायकं तं वन्दे प्रथमे वाक्ये।
द्विगुदुकधरकृतं "हरिहरसुतं" तदोम्॥
(121) नाट्यशास्त्रे निदर्शितं वृत्तमिति वर्णितं तत्।
तदक्षरं मात्रिकं च तद्वजति हि तालेन॥
(122) अत्यनेकमार्गाः पाठ्ये सूक्ष्मभेदः परस्परम्।
लसति सरस्वती सा विदग्धगोष्ठीषु वाणी॥
(123) महाराष्ट्राश्च याः पाटा उत्तरदेशोदिताश्च।
श्रीडाकिनी भरतमार्गे द्वीते दाक्षिणे मृदङ्गे॥
(124) वेदाङ्गौ तालपाटौ पिङ्गलभरतदण्डी।
क्षेमेन्द्र केदारभट्ट स कीर्तमूर्ति भिर्दीप्तौ॥
(त्रि)
(125) तालहस्तपाटामृता वेदछन्दोभिरुदिता।
लघुनां गुरुणां ते हि बाहुल्यात् अल्पमिश्रणैः॥
(126) तस्य पादमभजन् यस्त्विह पाटज्ञानमेति।
नासा रसावहेवेति हस्तपाटावली तस्य॥
(127) धीः तदों तदु सदवतु नः धिमि तदमृतमिति।
दहतु तदों तदधिं तथा शान्तिं ददातु नः तदोम्॥
॥ओं तत् सत्॥
इति वेङ्कटरत्नेन कृतौ मृदङ्गपाटादर्शे प्रथमः
परिच्छेदः॥

॥ श्रीः ॥

॥ द्वितीयः परिच्छेदः ॥

॥ मृदङ्गपाटछन्दोविचितिः ॥

अवतारिका।

(1) प्रणिपत्य शिवप्रियां कृत्वा च गुरुवन्दनम्।
करोमि आरम्भं पाटानां मृदङ्गछन्दोविचित्याम्॥

(2) सङ्गीतविद्वत्सभायां समागतानिह श्रेष्ठान्।
नत्वा समर्पितामिदं पाटलक्षणं द्वितीयम्॥

(3) प्राङ्मृदङ्गपाटाद्रौ प्रसिद्धा गणजतीनाम्।
यथासामर्थ्यमस्माभिः कृतास्तेषां लक्षणं च॥

(4) भ्राजते सा पाटावली द्विविधा गीतनिर्गीतैः।
लक्ष्यं लक्षणं च तस्याः प्रागाद्रौ कृते किञ्चित्॥

(5) लङ्घते जातिरावर्तं तालाक्षरागणान्तसूत्रम्।
समविषममिश्रणैः स्तालदशप्राणगुणैः॥

(6) छन्दःस्थानमथ तस्या मृदङ्गजतिमालायाः।
राजन्ति छन्दोभिर्माला विविधवर्णात्मिकाः॥

(7) जातिर्जात्या पञ्चविधा तथैव पञ्चगतिभिः।
जातित्वं मात्रिकत्वेन जत्या छन्दोगुणेन च॥

(8) "तादिदमिति" सा जातिस्तथा पञ्चह्रस्वाक्षरा।
तस्मात्खण्डजातिका सा "तथातत् तदोन्तत् तत्त्वम्
("तत्त्वम्" इत्यन्यद्रुत वृत्तं च खण्डजातिकम्।

(9) वर्ण्यते पाटगतिस्तु तालाक्षरैर्विभागत्वात् ।
व्याप्ता तत्तत्तालाक्षरे संहृत्य तत्तन्मात्रिकान् ॥

समविषमे ।

(10) तालाक्षरपाटयोर्हि मात्रिकसमत्वेन नो ।
विकसिते पद्मे इव सर्वलघुत्वाभृतं तत् ॥

(11) "शुलङ्ग"- वृत्तपादा सा तथा "तद्रोन्तत्" सर्पति ।
त्र्यश्रा पञ्च मात्रिका सैवेह खण्डजातिका ॥

(12) तालाक्षरे खण्डगत्या दीव्यति सर्वलघुत्वे ।
"तद्रोन्तत् । तद्रोन्तत् । तद्रोन्तत् । तद्रोन्तत् ॥" इति वृत्ते ॥

(13) सैवान्यत्र त्र्यश्रगत्या ताले भिन्नमात्रिकत्वात् ।
"तद्रों / तत्त / द्रोंत / ऽतद् / ऽन्तत् ॥" इति विषमवती ॥
(द्रों)

(14) तादृग्विषमचरणात् पाटाश्च ताले विचित्राः ।
छन्दस्तालसङ्गेनैव हस्तपाटगणाः स्मृताः ।

(15) कांक्षिताः सर्वलघवस्ताले गीतानुगकाले ।
सर्वलघूनामभावे गीत्रैर्विवर्णवदनी ॥

(16) शुका इव मञ्जुगिरः सर्वलघुमाधुर्योस्ताः
परिभ्रम्य यमकेन विषमकानुपैष्यन्ति ।

(17) सर्वलघु बहुलत्वे नातिदूरान्तरछन्दः ।
मितेनैव विषमेण नित्यं तु ष्यन्ति गायकाः

(18) भिन्नलघुत्वेन पाटा विषममाश्रया इव
पद्मसर्वलघुभिस्तो हृद्य क्रीडन्ति विषमकाः

(१९) जातित्वे शुद्धास्यत्वं जातिरूपात्सर्वं आगमम् ।
तेजश्च परमाणुत्वे तथा नूतनं विज्ञानम् ॥

(२०) सर्वं जीवशक्तिमयं तथैव मर्दलनादः ।
नित्यं परमाणुरूपं तत्तर्कसंग्रहे सिद्धम् ॥

(२१) उदाहृता जातिस्त्र्यस्रा *त्र्यस्रत्वेन सा वृत्तेन ।
"तदनधामिति" तथा "त ताथेङ्गिणथों" इति ॥

(२२) त्र्यस्रगतित्वं तु तस्यास्तालाक्षरेषु कीर्तितम् ।
"तदन / धामिति॥" रूपे तथा "तताथे / गिणथोम्" ॥

आवर्तशब्दः ।

(२३) शुद्धङ्गादि वृत्तं रम्यं तथैवावर्तानि च ।
षोडशैर्वा चतुर्भिर्वाऽऽवर्तैस्तथा द्वाभ्यां चैव ॥

(२४) अनघं आवर्तमेकं पाटाक्षरणभूषितम् ।
अर्ध-पाद-पादार्धैर्हि भागैरेकेन च पाटः ॥

(२५) पादोनावर्त पाटास्त्वावर्त धर्मरहितास्ते ।
निर्गीत वादनकाले दृष्टान्तान्न पर्युपास्ते ॥

(२६) पादोनावर्तपाटोऽपि पादावर्तपाटसङ्गः ।
न जहात्यावर्तधर्मं जतयस्तथा जिहते ॥

(२७) बिरुदावलीव शोभ्यो पाटाडम्बरसंयुक्ता ।
कुर्वथागो मतिरूपे तीर्मानश्चोत्तरस्तस्याः ॥

अर्धस्य जातिगती ।

(२८) चतुरस्र जातिमासा भाति चतुरस्रगत्या ।
जातिगती समत्वादावर्तधर्मं पादिताले ॥

(29) जायन्ते विषमगतिहा जातिगत्योरसाम्येन।
नानामणिगणा इव तान् वेदिष्यन्ति क्रमज्ञाः॥
(30) जातिगतिभ्यां साम्यस्था समदूरगतागता।
पुनर्भानकपारत्वात्सुलभा तालाक्षरेषु॥
(31) उदाहरणार्थमिह विद्यात्तां जातिं "तदजम्"।
"२तदज/२मतदज/२मतदज/२मतदज/२मतदज॥" –
२मतान्॥"
(32) अभेदा हि सा ऽर्धा जात्या कालमात्रिकमालयाः।
यथा पूर्णा तथैवार्धा लभ्यनीया छन्दस्विनी॥
(33) तत् "जितगतनिहितं" संमतमष्टमात्रिकम्।
"जितगत" च "निहितं" च तेऽर्धे हि चतुरस्रे॥
(34) अभेदा गतिस्तथैव लयभेदेन च ताले।
वेगस्यार्धं तालाक्षरे लभते न गतिभेदम्।
(35) "क्रितक त/रिक्रिरथों॥" सा ताले मध्यलया।
"क्रितकतरिक्रिरथों॥" सा द्रुता गत्याऽभेदा॥

छन्दोभेदः।

(36) गतिभेदे छन्दोभेदः श्रुतात्वेनमाश्चर्यवत्।
गणागमस्य गतिभेदे नवछन्दः सृजन्ति ते॥
(37) गणस्यागतः समे तस्य "।तदनधं तदिति॥" नः
स्थाने तालाक्षरार्धपादे "।२तदनधं तदि॥" ति
(38) श्लिष्टशिथिलत्वभेदे तारप्रासादाभ्यां तथा
बन्धगौरवभेदाच्च छन्दोभेदो जातिष्विति।
(39) तदानन्दं तदनन्तं "तथा नःत्वं" तदनन्धम्
"प्रणव इव छन्दसि तदोनात् तदोनात् तदोम्॥"

आवर्तशुद्धिक्रमः।

(40) जातिर्जात्या चतुरश्रा भाति सा चतुर्यमके।
चतुरश्रजातिताले शुद्धा चतुरश्रगत्याम्।
(41) ताल-पाटजाति-साम्यात् त्रियं संदधाति गति
त्र्यश्रगत्याऽऽवर्तानघा यमकेन लयद्वयी॥
(42) खण्डजाति-एक-ताले त्र्यश्रगत्या लयद्वयेन
खण्डजातिजतिः। —

तकिन / धंत / द्रिदमि / ति तकनध / त्मतद्रिदमिति॥

आवर्तशुद्धिनियमचक्रम्।

(43) समलयावर्त धर्मः स्रुगेभ्यो ह्यघस्तनेभ्यः।
स्मितपाटोज्ज्वला तस्माद्धति तालयमकेभ्यः॥

(44) आवर्तशुद्धिनियमचक्रम्।
(त्र्यश्रजातिजत्यर्थमात्रम्)

सूत्र-संख्या	जत्या यमक-संख्या (य)	जत्या जातिः (ज)	समग्र तालस्य जातिः (त)	जत्या गतिः (ग)
1	त्र्यश्रं	त्र्यश्रा	त्र्यश्रा	त्र्यश्रा
2	चतुरश्रं	त्र्यश्रा	त्र्यश्रा	चतुरश्रा
3	खण्डं	त्र्यश्रा	त्र्यश्रा	खण्डा
4	मिश्रं	त्र्यश्रा	त्र्यश्रा	मिश्रा
5	सङ्कीर्णं	त्र्यश्रा	त्र्यश्रा	सङ्कीर्णा
6	चतुरश्रं	त्र्यश्रा	चतुरश्रा	त्र्यश्रा
7	खण्डं	त्र्यश्रा	खण्डा	त्र्यश्रा
8	मिश्रं	त्र्यश्रा	मिश्रा	त्र्यश्रा
9	सङ्कीर्णं	त्र्यश्रा	सङ्कीर्णा	त्र्यश्रा॥

(45) खण्डजात्येकताले यो जातिर्हि खण्डजातिस्था
धर्मवती चतुरस्रगतियमकाभ्यां तथा ॥
(46) "तद्धिनध / ऽत्ताद्धिन / धंतद्धि / नधंत / द्धिनधम्" ॥
जातिःसा चतुर्यमका चतुरस्रगमनी च ॥
(गतिस्था)
(47) "चतुरस्रो गम्भीरात्मा विद्वज्जो वादिज्जो द्विजः
आनन्दरूपस्तत्पाटो गायकाधारानिलयः ॥
(48) जातिर्जात्या जातिरेव येति च यमकं तस्याः
तेति जातिस्तालस्य हि गत्याश्चिह्नं गेतिजन्याः
(49) "जयौ - गतौ" समास्थितौ तद्धिव सूत्रं धर्मार्थम्
जयं च गतं च साम्ये जयमेति च तद्वतः ॥
(50) समदुःखसुखो धीरः सोऽमृतत्वाय कल्पते ।
~~श्री~~ जयाजयौ समौकृत्वा कृतनिश्चयः क्रमज्ञः ॥
(51) आवर्तशुद्धिनियमः प्रत्येकं तथा नवधा ।
पञ्चचत्वारिंशद्वीतिभिरावर्तधर्मवती ॥
(52) ततस्तालाक्षरस्यागो पाटनिःशब्दनिमग्नात्
प्रत्यक्षसर्वलघुश्च विषममेतीति नृतम्
(53) द्वितीय - चतुर्थ - षष्ठाष्टमाक्षराणां तालस्
अंगेषु पाटनिःशब्दात्सर्वलघोर्विषमं तत्

(54)

तद्धिनध	ऽत्ताद्धिं	तद्धिनध	ऽत्ताद्धिम्
तद्धिनध	ऽत्ताद्धिं ।	तद्धिनध	ऽत्ताद्धिम् ।

(तत्

(55) विषमग्रहास्थिता गता सर्वलघुमाधुर्याच।
ताद्दग्विषमे हि ड्गिवे स्फुरिताधरपल्लवा।

(56) विषमं च भिन्नाक्षरं धीरैर्मृदङ्गवादने।
तालाक्षरस्थानं तस्मात्तु मुले पाटनिःशब्दे॥

(57) विभक्तं च तथाऽक्षरं सो विभक्ताविभक्तेषु।
स्थितं तत्त्वं सुमध्यमेति सङ्गीतमस्तज्ञः॥

रवण्डगत्याम्।

(58)

त, द्वि, द	, मि, ति,	त, द्वि, द	, मि, ति, ।
त, द्वि, द	, मि, ति, ।	तद्विद्मिति	तद्विद्मिति। (तत्)

(59) भिन्नाक्षरैः मौर्व्यी। रवण्डचापुताले।

चतुर्मात्रिकम्	षण्मात्रिकम्	चतुर्मात्रिकम्	षण्मात्रिकम्
तत् ;	, धी: ;, ॥	क्रिं ;	, नः ; , ॥
त्वं ;	, तत्थीड्गि ॥	, ण्णत्त (थों)	,ऋायीड्गिणथोम्॥ (तत्)।

(60) भिन्नाक्षरं तालाक्षरे विज्ञाति तालदर्शिनः।
विदित्वा विषमं यत्ने परं स्थानमुपैति ज्ञः॥

वाद्याक्षरविधम्।

(61) तानि माधुर्याक्षराणि दीर्घनादान्नीलङ्के
तत्तकाराक्षराणि तु ह्रस्वनादान्मुखद्वये॥

(62) थोमिति हि सव्यसङ्गे बृहन्नादोऽव्यक्तस्थ।
तकारथोङ्कारपातौ च "सङ्गीतसारामृते"॥
(तुलजेन कृतौ।)

(63) तकारं च मध्यस्थं द्रौः पाटेषु हि माधुर्येषु।
तकारमभिरक्षितं माधुर्याश्च रैर्मृदङ्गे॥

(64) "नः तत् धीः धीः तत् धीः धीः तत्"
इत्युदाहृता माधुर्या।
सैवाद्य पाटोपक्रामा
"नंत द्धिं धिं तद्धिं धिं तत्" ॥

(65) माधुर्येण परिक्षिप्तस्तत्तकारसंतापश्च।
उपक्रामत्वमीदृशं दृश्यते हि मध्यलये॥

(66) विलंबितमाधुर्येषु न तत्तकारो दृश्यते।
सुविभक्ताक्षरत्वेन "नः धीः धीः नः नः धीः
धीः नः"॥

(67) तत्तकारबहुलत्वे द्रुतौ मर्दल पाटास्ते।
नाना च "ताथीङ्गणथों" चित्रपाटेषु कोर्वासु।

(68) नंथोमक्षरसंयोगे तेजसा नमस्तु नादे।
सुखदं थोमपि युक्तं छिन्नं द्धं धं संयोगत्वे।

(69) मर्दलनादस्त्रिविधो मृदुस्फुटश्च मध्यमः
समं बन्धो विषमं च नोऽक्षरगणो
द्विविधः।

पाटस्य गीतछन्दोगुणाः।

(70) "आनुकूल्यं माधुर्यं व्यक्तिः कान्तमौदार्यं
समाधिः।
पाटस्य षड्गुणास्तथा द्रष्टव्याः पाटवर्त्मनि

(71) आङ्गुल्यं हि हस्तस्थानान्माधुर्यं तु गुह्ये हस्
व्यक्तिश्च मुक्तेमात्रिके ऽप्रकाशान्न हि स्मरामः
(72) संशयश्चातिदीर्घत्वाज्ज्ञानिनस्तन्न रमन्ते।
कान्तं ज्ञानजगत्कान्तं मतामिदं मनोधर्मात्॥
(73) ज्ञानजगत्कान्तमेव सर्वजगत्कान्तमिति।
जनाः सत्यकलासक्ताः कृतिभिर्वैराग्ययत्नैः॥
(74) गीतार्थानतिक्रमेण स औदार्येण मृदङ्गी।
प्रकाशयति कृतीश्च ज्ञानश्रुतयत्नगुणैः॥
(75) गीतभावानतिक्रमात् श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तैः।
पाठैः प्रकाशयेद्गीतं औदार्येण मार्दङ्गिकः॥
(76) सम्यगनुगच्छतीति गीतं यत्र मार्दङ्गिकः।
लोकसीमानुरोधिना वर्ण्यते तत्र समाधिः॥
(77) तथैव जड्विधौ गुणैर्यो वादनात्सुखयति।
तमेनमनुगच्छति समग्रं रसिकसार्थः॥
(78) गीतानुगा जतिमाला रसिके सौभाग्यफला।
ग्रहाधिपो हि गायको मृदङ्गी तु पूर्णचन्द्रः॥
(79) जतिगीतानुगा शुभा लक्ष्मीं तनोतीति कृत्याः
प्रसिद्धमार्गचिह्नैः सा विश्रान्तगुणा च तथा॥
(80) पाटसंधानवृत्त्या वा शुष्काक्षरवर्णेन वा।
कल्पनादुष्टत्वेन या प्रकल्प्यते सा दुःखदा॥

जनकतालचक्रम् ।

(त्रयश्चत्वारिंशो म्युज़िक-अकाडमी-सङ्गीतोत्सवे ऽस्माभिर्विसृतम् ।)

त्रयः षष्टिर्जनकतालाः ।

(i) अनुद्रुतोपचक्रम् ।

1	अद्रुलगपक	9	अद्रुगपक	17	अलगपक	25	अगपक
2	अद्रुलगप	10	अद्रुगप	18	अलगप	26	अगप
3	अद्रुलगक	11	अद्रुगक	19	अलगक	27	अगक
4	अद्रुलपक	12	अद्रुपक	20	अलपक	28	अपक
5	अद्रुलग	13	अद्रुग	21	अलग	29	अग
6	अद्रुलक	14	अद्रुप	22	अलप	30	अप
7	अद्रुलप	15	अद्रुक	23	अलक	31	अक
8	अद्रुल	16	अद्रु	24	अल	32	अ ॥

(ii) द्रुतोपचक्रम् ।

33	द्रुलगपक	37	द्रुलपक	41	द्रुगपक	45	द्रुपक
34	द्रुलगप	38	द्रुलप	42	द्रुगप	46	द्रुप
35	द्रुलगक	39	द्रुलक	43	द्रुगक	47	द्रुक
36	द्रुलग	40	द्रुल	44	द्रुग	48	द्रु ॥

(iii) लघूपचक्रम् ।

49	लगपक	51	लगक	53	लपक	55	लक
50	लगप	52	लग	54	लप	56	ल ॥

(iv) गुरूपचक्रम् ।

57	गपक	59	गक
58	गप	60	ग ॥

(v) प्लुतोपचक्रम् ।

61	पक	62	प ॥

(vi) काकपादोपचक्रम् ।

63	क ॥

(vii) अनङ्गम् ।

64	अमात्रम्, अतालगीतम्

जनकतालचक्रविवरणम्।

(गणिततत्त्वरीत्या निरूपणं च)

(81) गीतप्रबन्धाङ्गानि च षडङ्गानीति विवेकः।
तेष्वाकृतौ तालपाटौ सर्वाधारकालदर्शौ॥

(82) "स्वरश्च पदं बिरुदं तेनकश्च पाटतालौ।
प्रबन्धस्य षडङ्गानि विस्तृतानि रत्नाकरे।"

(83) कार्यनिमित्तकारणं काल इति बुधैः स्मृतम्।
तच्चैकं विभुतले नित्यं छन्दसानानेव मह्याम्॥

(84) अस्माभिर्न पूर्णं ज्ञेयं कालश्च तत् अनाद्यनम्
तस्मादेव तालो मूलः षडङ्गेश्च सनातनः॥

(85) प्रस्तारा तालाश्चानन्तास्ता एवलास्योदितास्ते
जनकास्तेषां षडङ्गैः त्रयः षष्टिश्च ते मेलात्।

(86) अद्रुलगपकक्रमाद्गणितास्ते चाङ्गगणैः।
यमकरहितारोहात् 'अ', 'अद्रु', 'अद्रुलादिभिः।

(87) 'अ' इति ह्यनुद्रुतश्च 'द्रु' च द्रुतं दर्शयति।
'ल' लघुस्तथा 'ग' गुरुः 'प' प्लुतः 'क' काकपाद्

(88) एकमात्रिकोऽनुद्रुतो द्रुतस्तथा द्विमात्रिकः।
लघु गुरु प्लुतास्त्विह चत्वारः षड्द्वादशास्ते

(89) षोडशः काकपादस्तु तालाङ्गानि आसितानि
विस्तृताः क्रियास्तादर्थं पूर्वाचार्यैर्मार्गवृत्तैः

(90) ओमित्येतदक्षरं तज्जनकतालाश्च तस्मात्
यच्च [illegible] तदपि तदो अन्यदनङ्गमात्रम्

(91) "गः पद्रौ गलपाश्चैव राजतालः प्रकीर्तितः।
द्रलगपश्चैव तस्माज्जनकस्तस्येति स्मृतः॥

(92) द्रुतद्वयमेकलघु र्गुरुश्च प्लुतौ तस्येति।
गपद्रौ गलप क्रमाद्राजतालोऽरत्नाकरे॥

(93) पञ्चाक्षरतालभेदाश्चोता यादृजनकस्य।
मेलसूत्रेण तालस्य सप्तेति निरूप्यते तैः॥

(94) "अद्र" जनकाज्जनितं पञ्चाक्षरतालचक्रम्॥

संख्या	अङ्कक्रमः	तालाक्षराणि	तालचिह्नम्
1	अद्र द्र	5	◡ ○ ○
2	द्र अ द्र	5	○ ◡ ○
3	अ अ अ द्र	5	◡ ◡ ◡ ○
4	द्र द्र अ	5	○ ○ ◡
5	अ अ द्र अ	5	◡ ◡ ○ ◡
6	अ द्र अ अ	5	◡ ○ ◡ ◡
7	द्र अ अ अ	5	○ ◡ ◡ ◡

(95) समग्रं द्रुतैस्तथा हि षट्तालो नो द्रुतैः षड्भिः
तज्जनकं "द्रं" वच्यामि तत्तालो मार्गः कथितः
("○○○○○○" इति षट्तालः। तस्य जनकः 'द्र' इति।)

~~(96)~~ मार्ग देशी तालाः।

(96) तालास्तथा सनातना उद्भवन्ति षडङ्गयः।
ततः सूलादयः सप्ताः प्रचरन्ति ते मार्गस्थाः॥

(97) देशादिगन्तरांस्तालान् पञ्चविधेनाचक्षते
प्रणीयन्ते ते जातित्वादानन्दयितव्याश्च ते

(98) द्रुतितालकृतयश्च सौरभ्यद्रास्ताः प्रभासाराः।
सङ्कीर्णद्रुतिकृतिः सा श्रीशङ्करार्येण कृता ॥
(99) सङ्कीर्णस्य छन्दोरसं सुनोति नादरागिणी।
रागतालौ च ग्रथ्नाति सा गजाननं प्रीणाति ॥
(100) सङ्कीर्णचापुतालेऽघनो दुर्लभाः संकीर्तनाः।
सैव पल्लवी बहुधा प्रथते तज्ज्ञात्यां भुवि ॥

यतयः।

(101) यतयः षड्विधाश्चैव डमरुमृदङ्गादिभिः।
कृतयः स्वरगणाश्च षड्यतिसुखेन कृताः॥
(102) स्थानक्रमेण पाटानां गणयतिरिति सिद्धम्।
स प्राणश्च कल्पनीयः पाटकालान्तरक्रमात्॥
(103) तत्क्रमस्तथा षड्विधः शङ्खमृदङ्गसमम्।
असमं तु नः पञ्चधा तालाध्यायेषु तैरुक्तम्॥
(104) सशब्दनिःशब्दाक्षरे चाराध्येते पाटक्रमे।
कालप्रमाणसाम्येन पाटे समयतिमितः॥
(105) लयगौरवात्तथैव सर्वं समयतिमयम्।
किन्तु विभागाद्गुणस्य रूपं यतिभिः षड्विधम्॥
(106) वृत्ते च तथैवैकस्मिन् शब्दाशब्दमिश्रितत्वात्।
ईशाते सममात्रिके सशब्दनिःशब्दाक्षरे॥

(107) अथ च गणस्य पाठ जातिलयग्रहादिभि
यतिभिस्तु षड्विधास्ते तेचानन्तास्तालवाद्ये।
(108) कृतिर्भा प्रथमग्राहे स्वरपाठगणास्तस्मात्
तं प्रतिगच्छन्ति स्थानाद्द्विविधात्तालावर्तेषु
(109) पाटगीता च तिल्लाना सा शाङ्गरार्येण कृता।
आनन्दभैरवीरागजा खण्डदेशितालजा।
(110) वैजयन्तीमालाबाली भरतनाट्यशालिनी।
तत्तिल्लानामकीर्तयद्रङ्गाऽभिनयगौरवात्॥
(111) कलानिधिश्च "पद्मम्माल्" प्रथितातत्पाटगीते।
सुघोषिते मृदङ्गेन श्रेष्ठैराचार्यमणिभिः॥
(112) जतयश्च स्वरास्तथा समग्रहप्रतिभास्ते।
पाटगीतायां हि तस्यां क्रमेणाधस्तनेन ति
(113) खण्डचापुताले तत्तिल्लानाया रूपम्।

;;	; तद्दिद्दामि॥	द्दं ;	; तद्दिद्दमिति॥
तत् ;	तद्दोंतद्दणु॥	तत् ; त	; त्वं तद्दिति॥
थांकिट	थकद्दांद्दां॥	;ताकिट	तकधिनथाम्
;ताथि	;ड्डिंणथोंताथि॥	;ड्डिंणथों	तथीड्डिंणथोम्

(तत्

(114) गाहगतिजातिभेदैः स्फुटीकृताः स्वरगणाः।
अनुगार्थं ते यतिभिर्भावार्थाद्धस्वरीतिभिः॥
(115) निरातिशायार्योऽत्र रुक्मिणीदेव्यः शालिन्यः।
प्रभीर्तितकलाक्षेत्रा वेदपाठविधानास्ताः॥
(116) नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम्।
अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं पादसं-
पदः॥
(117) कीर्तितं गायकधीरैः पञ्चरत्यां वर्णरत्नम्।
शङ्करार्यस्य वर्णं तज्जगन्मोहिनीरागजम्॥
(118) लालगुडीजयरामार्यो रङ्गे तदनुगतवान्।
स्कन्दालये गीतोत्सवे शङ्करार्ये गायति॥
(119) तस्य वयलिन्यां सुखं कठिनं च वृत्तं तथा।
नदति माधुर्येणैव तद्वर्णं तथा शोभितम्॥
(120) वैद्यनाथभागवतो रामानुजो जी·एन्·बी·च
मधुरमणिस्तथैव श्रीनिवासाचार्या धीराः॥
(121) भारतकोकिलं तथा शुभलक्ष्मीसदाशिवम्।
अन्याश्च बहवः श्रेष्ठा गानलयविशारदाः॥
(122) ज्ञानसंबन्धमूर्तिभिर्देवमालासु दर्शिभिः।
नाभावो विद्यते सतः शाश्वतं निर्मलं गीतम्॥
(123) कवीनां कमनीयश्च देवीस्तान्यसा~~र~~रसवताम्
ज्ञानगीत बालकविः शिवसुवर्णतालगः॥
(124) तद्वां तदमृतमिति "तमिल्"-भाषा प्रणवजा।
(Tamil)
द्राविणीतरसङ्गे न नवपाठास्ते मदङ्गे

(125) हिन्दोलवर्णं तत्तथा रञ्जनीरागमालिका।
रागतालैक्यतन्त्वेनैव शङ्कराचार्येण कृते ते॥

(126) शङ्कराचार्यकलामाता साऽण्णामलै विद्यालया [शाला]।
सद्गान शङ्करदा तस्य साहित्यैः कृतार्था॥
[Thanjavur V. Sankara Iyer, the eminent Tamil musician - composer of our times obtained his Sangita Bhushanam Title in the Annamalai university in 1942]

(127) बालसरस्वत्यादिभिः भरतकलारत्नैश्च।
सदलङ्कृताऽतयः प्रदर्शितालास्याङ्गेषु॥

(128) "वीणया सह गायन्तु मार्दङ्गिको मुख्यस्तथा।
तदेव गाने प्रमाणं वीणासदृशास्या बृन्दा।"

(129) संगीतकृत्स्न विदितमहत् "हिन्दु" पत्रिकाऽऽदि।
प्रकीर्तितः शङ्कराचार्यस्तेन संवृत्तोऽस्मि वाद्ये॥

(130) पूर्वाचार्याश्च बहवो गायका धीरा वादकाः।
नृत्यशास्त्रावशारदास्तेषां मार्गोनः प्रमाणम्।

(131) प्रमादुपास्यं तत् लोकस्तेन सुखमेति।
पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितं यशास्तदर्थं वदन्तु।

(132) स्वाध्यायपाठ्यशास्त्रज्ञानिनः संकीर्तिश्रुताः।
शब्दछन्दोविषयान् सः जुहोति सन्निधाविन्येषु॥

33) गीतश्रावितौ स्तौ दत्तान् हितजातिहारान्
श्रुत्वे।
नवनीतस्तेनस्तान् हि श्रुलङ्गरङ्गस्थे
नटः॥

34) सा "गीतवाद्यनटननाटकप्रियारसिका
कृतिश्च शङ्करार्यस्य नाटकप्रियाराजा

35) यां स्तुवन्ति पारगा वादनात्तां
परमानन्दमाधवसोदरीम्।
गीतवाद्यनृत्यनाटकप्रियाम्
वन्दे तां रसिकां शिवां हितदाम्॥
॥ओं तत् सत्॥

॥इति वेङ्कटरत्नेन कृतौ मृदङ्गपाटाढ्यौ
द्वितीयः परिच्छेदः॥

॥ श्री: ॥

॥ तृतीय: परिच्छेद: ॥

॥ मृदङ्गपाटाक्षरवाद्यलक्षणसंग्रह: ॥

अवतारिका ॥

(१) प्रणिधानपाटज्ञानां प्रणमाम्याधिगमं तमः
गुरुविहिता करुणा धद्यतु पाटशास्त्रम् ॥

(२) किमपि पाटलक्षणमस्माभिरादर्शं दृश्ये ।
तत्परिसंस्कार इह पूर्वार्य विकल्प बीजात् ॥

(३) तालवाद्ये श्रेष्ठा इह गीतिवाद्यनृत्य धीरा: ।
रसिकसार्थश्च सन्तो मयाऽनुगताश्च रङ्ग ॥

(४) क्रमेणैव हि संसिद्धिमास्थिताश्च पूर्वाचार्या:
तेषामनुगतहेणैव लक्षणमिदं तृतीयम् ॥

(५) मौक्रे शालावास्थितायां गीतनृत्याम्रतआयम् ।
गीतछन्दो व्याख्या प्रात: लक्ष्यलक्षणसम्यो-
गात् ॥

(६) संवत्सरस्य दसेतत्सङ्गीतावे दृत्सभायाम् ।
सङ्गीतोत्सवानन्द च तत्तत्सभ्यासुकुशलै: ।

(७) मृदागधेयं च महत्पाटलक्षणोपहारे ।
भगवदनुज्ञयैव ह्येतानीति कृतज्ञोऽस्मि ॥

गीतछन्दइङ्गिति: ।

(८) मृदङ्ग पाटाक्षराणां इङ्गितैश्च रसंकेत: ।
गानछन्द: संबन्धेन कृतितल्याम्यां द्विविध

(9) नादं लक्ष्यन्त्यक्षरं तस्मादेव श्रुतिश्शक्तिः
संजायते छन्दः पाटे तदेवाहुश्छन्दश्शक्तिम् ॥

(10) तालदशप्राणोदितं छन्दश्चाक्षर प्रमाणे ।
जातेर्विशेषणतया छन्दश्शक्तिः पाटेष्विति ॥

(11) जाति मान्विच्छान्त्यक्षरं तस्माज्जन्या वेगगुणः ।
छन्दसः स्थानं लये हि विलंबमध्य द्रुतास्ते ॥

(12) लयस्थापनकारणं वेगसंवादित ज्ञानम् ।
ह्रस्वदीर्घ मात्रिकौ चाभिहितौ तौ तत्त द्वेगे ॥

(13) दीर्घ ह्रस्वाक्षरस्थाने छन्द इत्याभिधी-
यते ।
कथितां च गतं छन्दस्तस्यैव तत्त द्वेगोर्तः ॥

(14) विलम्बेन पाटश्चैको मध्ये स यमकद्वयः ।
द्रुते तु चतुर्यमको विशिष्यते पाटस्तथा ॥

(15)

त	द्रु	धि	मि ॥
तद्रु	धिमि	तद्रु	धिमि ॥
तद्रुधिमि	तद्रुधिमि	तद्रुधिमि	तद्रुधिमि ॥

अक्षरस्थानादेव छन्दः ।

(16) पाटस्य छन्दश्शक्तिश्च शब्दैः शब्दमि-
श्रणैः ।

तेषामनुपातक्रमात् पाटः पर्यवर्तिष्ट ।

(17) अमस-गणगुरुभिर्वृत्तं नो रुक्मवतीति।
सशब्दद्वशाक्षराणि षण्मात्राश्च निःशब्दत्वे॥

(18) आदिताले रुक्मवतीवृत्तान्वयः पाटः।

तत्तद्धं तत्त्वं तद्धनन्तं।	वृत्तमिदं तत्।	रुक्मवती नः॥
षोडशमात्रासु स्थितं वृत्तं।	} तच्चतुरश्रं।	जातिगुणत्वात्॥

(19) तद्गणैर्गुरुणा चैव गणबन्धनशुद्धत्वात्।
मत्तेति वृत्तं कीर्तितं मभसगणैर्गुरुणा॥

(20) अश्वेदं च वृत्तं वेगे पृथगेव तत्तल्लये।
ऽकद्वैच त्वारिरीत्या नो यमकाथिनन्दनम्॥

(21) सशब्दौ निःशब्दावथ चतुरश्रगणकरौ।
(जाति)
समविषमप्रस्तारात्तद्धणषड्धा छन्दसा॥

(22)

समग्रहाः पाटाः		विषमग्रहाः पाटाः	
1	तद्धोम् ॥	4	ऽतद्धोम् ॥
2	धीः ऽत ॥	5	ऽतद्ध ॥
3	तत्त्वम् ॥	6	ऽतत्त्वं ॥

(23) आदिविश्रान्ताः पाटास्ते तानाहुर्विषमग्रहान्।
आदिशब्देन जातिस्तु समग्रहेणेत्युच्यते।

सशब्दनिःशब्दाक्षरैः प्रस्तारः।

(24) शब्दनिःशब्दप्रयोगात्पाटोऽथ चतुर्मात्रिकः।
छन्दोऽयं षोडशधेति समग्रं स चतुरश्रः॥

(33) वामास्यात्योङ्कारयोगाज्जातिश्च "नःधीः" स्वदते।
ओङ्कारस्तथा स्वजते दक्षिणमुखाक्षराणि॥
(34) दक्षिणमुखे माधुर्याः गुञ्जानि वक्त्रसंयोगे।
जपति पाटस्थौं तदा नटतो "नांधिं" ते तथा॥
(35) सम्योगाक्षरं तु नास्ति तालवर्ते ~~[illegible]~~ ऽन्तिमे पाटे।
पूर्वपाटस्थौंसहिता यमकानियमात्तथा॥
(36) ✗ तादृग्यमकमीप्सितं गीतानुगे तत्साम्राज्यम्।
अन्त्योत्पतनं यमकं अन्यैः पाटैश्चोपरतम्॥

आदिताले।

(37)

नंतद्धिं धिंतद्धिं धिंतत्	नंतद्धिं धिंतद्धिं धिंतत्।
नंतद्धिं धिंतद्धिं धिंतत्।	नःतत् धीः धीःतत् धीःधीः तत्॥

(38) यमकं तच्च पाटानामादिमध्यान्तगोचरम्।
" आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्यान्त्यान्तसर्वतः॥
(39) प्रकल्पितश्च विषमे यमकालङ्कारो बुधैः।
स आदिमध्यान्तादिभिः संगतैर्वा षड्विधः॥
(40) आदियमकम्।

नंतारिकिटनंतरिकिट धीं	नकत द्रिमित द्रिमि।
नकत द्रिमित द्रिमि।	नकत द्रिमित द्रिमि॥

(41) द्रुतमध्यलयास्त्रया मिश्रिता पाटगणा स्याः।
आदिद्रुतयमकेन सिंहसङ्गादिवेगा।

(42) "एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाः यमक्
तत्रापि दृश्यते ऽभ्यासः या परा यमकक्रिया,
(43) तादृग्यमकं नोमहत्कीर्तितं पाटगणेषु।
विलम्बमाधुर्याः पाटाः स्फुटन्ति सर्वदीर्घते॥
(44) तालावर्तस्य वर्त्मनि यमकालङ्कृते पटे।
।नियतं ताललयगं धीरमाहुर्धर्मरीतिम्॥
(45) गुणागुणानुबन्धित्वाच्छब्दनिःशब्दाक्षराणि
रेखायां तालावर्तस्य वादने नोमि वृत्तयः॥
(46) हस्तपाटयमकेऽपि लयस्तम्भात्पाटासौनः।
~~(36)~~
लयश्रोणिबन्धनत्वे तिलयातोरणस्रजः॥
(47) मिश्रजातित्रिपुटताले लयत्रयी कोज्यो।

तद्धोनाद्दजं तद्धोनाद्द	जं तद्धोनाद्दज।	,मात्र्; धीः , ॥
,किं; नः; त्वं,।	,तद्धीः किं न ।	,त्वं तथिङ्डिं, णथोम् (तत्)

समकालपाटाः।

(48) ततः पाटः कालावृतस्तत्कालश्चागतान्तावृतः।
अणुमात्वेव तत्कालस्तथाऽणुमनः अणुमा नः॥
(49) अणुमानं विजिज्ञासेति विस्फुलिङ्गाक्षिरेभ्यसो
प्रभवन्ते सहस्राशः काले ऽणुमानि तन्वन्ति॥
(50) "ताकिट" इति समध्ये द्रुते "धाकिटतक",
"तद्धोनद्दजं" नस्तथा "ताक्रिटथोंताक्रिटयोम्;"॥
(51) समकाले पाटौ च तौ "तादिदमितितदण्",
"तुद्दातु तदाधीमिति" पाटौ ताव एमात्रिकौ॥

(52) जातिजात्या शरीरं त्रिविधं तल्लयत्रयैः।
त्रीणि पुनस्त्रीणि द्वे ऽथ "तद्धणु तद्धणु तद्धु"॥

(53) कृतास्तत्पास्य भागा नानाविध क्रमेण च।
लयत्रयमिश्रणाच्च समकालैः पाटास्तु नः॥
["तद्धणु धगिकिटतक धिमुद्धक धगिकिट"
इत्युदाहरणं विलोक्यताम्।]

(54) तालस्य समासाधौं नादहानिर्गताः कृतयः
प्रागुदाहृतेन छन्दसा त्रीणि, त्रीणि, द्वे तथा॥

षड् यतयः।

(55) अथ यतिक्रमः पाटे यतिश्च षड्विधा बुधैः
समविषममृदङ्ग प्रवाहगोपुच्छादिङ्नाः॥

(56) समयत्या कोर्व्यास्ताले स्त्राद्यथावर्तधर्मात्।
सङ्कीर्णे समयतिर्नः सङ्कीर्णत्र्यस्र तालयोः।

(57) खण्डजातित्रिपुटताले (सङ्कीर्णजातिताले)

(चतुरस्रगत्या)

तद्धिद्धमि	द्धंतद्धि	द्धमिद्धं	तद्धिद्धमि	द्धंतद्ध ।
त्मद्धणु	तद्धोंत ।	द्धणुतद्ध (द्धों)	त्मद्धणु॥	(द्धों) (तत्).

– (नवाक्षरताले षट्त्रिंशन्मात्रिका कोर्व्या)

(58) त्र्यस्रगत्या चतुरस्रजातिरूपकताले (त्र्यस्र-जातिताले, षडक्षरताले) सैव कोर्व्या।

तद्धिद्ध मिद्धं ।	तद्धिद्ध मिद्धं तद्धिद्ध मिद्धम्।
तद्धों तद्धणु ।	तद्धों तद्धणु तद्धों तद्धणु॥

(तत)

(59) रूपकताले चतुरश्रगत्यास्रोगोवाह्यायतिर्कार्या।

(चतुरश्रजातिरूपकताल:।)

तद्धोन्त द्धजंत ।	,तद्धों तद्धजं तद्धी: तद्धोन्त ॥
द्धजंत द्धजमिति ।	तत्तद्ध जमितित्त श्वोंत द्धजमिति ॥

(तत्)

(60) परीक्ष्य यतिचितांस्तान् यमकालङ्कारांस्तथा।
तद्विज्ञानार्थमक्षरमोमित्युपासीत छन्दः।

(61) जतीनामसंभेदाय तालो वादने सेतुश्च।
गीतिजती च मिलेते तालेनैव कालमार्गे॥

अपह्नुति:।

(62) गणस्यान्यथायोजनाच्छांकिततात्त्विका:पाटा
वैदग्ध्येनैव कृतास्ते छेकापह्नुत्यलङ्कारे॥

(63) खण्डसर्वलघुत्तया गूढं विश्रान्तेनोच्यते।
गूढं प्रणीता जतय: विश्रान्ता:स्वराश्च छेकै:॥

(64) आदिताले "तायिङ्गिणथों"-पाटस्यापह्नुति:।

धिन्ताधि	मितिथकं	धिनताधि	मितिथक।
,तत्,	; धी: ।	;, त्व (त्वम्)	; ; ॥

(तत्)

(65) श्रान्तापह्नुतिश्च पाटे अभाविषयनिषेधात्
पूर्वक:"तत्;, धी:;, किं;, न:;, त्वं;," उत्तर:
"तायिङ्गिणथोम्"॥

(66) त्र्यस्रगत्या मिश्रजातिझंपताले (खण्ड-
जातिताले, दशाक्षरताले) कोऽयं पद्धतिः।

मिश्रजातिलघुः। (एकविंशतिमात्रिकः पाटभागः।)	अनुद्रुतः	द्रुतः
तत्;, धीः;, किं;, नः;, त्व ।	;, ।	त्माद्धीः कि ॥
त्मनः त्वं ताथेड्डिणथों तत्;, धीः;, कि।	;, ।	त्मनः ;, ॥
त्वं;, तद्धीः किंनः त्वं ताथेड्डिणथों त।	;, ।	त्द्धीः ;, ॥
किं;, नः;, त्वं;, तद्धीः किं ।	नःत्व।	,माथेड्डिण थोम्॥ (तत्).

(67) धेकश्रान्ता पद्धती नो युक्तौ निर्गीतवादने।
स्वभगं तु गीतानुगं धर्म्यैक्यतुल्ययोगितात्॥
(68) छन्दस्वरूपं गीतस्याभिप्रायेण हि बहुधा।
प्राप्तं च गीतपाटैक्यं संप्रदायेन विदग्धैः॥

आक्षेपा।

(69) तदन्याक्षेपं च बुधास्तीर्मानपाटवादने
पाटान्ति मे भागभेदात् "तदजं तदजं तद"॥
(70) अन्यदुदाहरणम् (त्र्यस्रजातिमुक्तायी)।
थरिकिटथों थरिकिटथों थरिकिटथों तत्वंतत्॥
(ओम्).

विरोधः।

(71) विरोधो गीतपाटयोर्गतियन्त्रान्तयोर्मतः।
तद्विरोधे [illegible] कोहि [illegible]कीगति-
त्वात्॥

(72) गीतिगतिश्चतुरस्रा पाटगतिस्तदा त्र्यस्रा।
गीतानुगविधिस्तथा सुविरोधालङ्क्रिया॥
(73) विरुद्धगीतपाटयोर्यत्र संसङ्गदर्शनम्।
"विरोधदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा"॥
(74) यच्छेद् पाटं मनसि नः तदात्मनि यच्छेद्काले।
बहुयाश्च पाटान्तरस्यैव सदृशा इव सारथेः॥
(75) यथोदके शुद्धं शुद्धे तथैव हि गीतपाटौ।
असंप्रदायपाटेन गीतं न प्रकाशमेति॥
(76) गीतपाटप्रबन्धानां संगत्या जायते सुखम्।
जनोरागमयः कृतो युक्तपूर्णलुप्तैः पाटैः॥
(77) विस्तारश्चालङ्क्रियाणां अनन्तो ह्यत्र पद्येन।
अभ्यासेनैव द्रष्टव्या भेदास्तेषां सुकल्पने॥

मृदङ्गवाद्यलक्षणम्।

(78) मृदङ्गलक्षणमथ दर्शितं वाद्याध्यायेषु।
सारामृतरत्नाकरशास्त्रकल्पद्रुमादिषु॥
(79) मृदङ्गनादलक्षणं तद्रीत्या विज्ञानशास्त्रे।
कथितं स्व.सि.वि.रामैः प्रदर्शितं च पञ्चधा-
(80) अधुना तत्लक्षणं च मयर्यादाभिरैक्यदेशात्
नूतनमृदङ्गरूपं लिखितं सङ्गीतपत्रे॥
(81) कृतः किञ्चिदिहास्माभिस्तस्य लक्षणसंग्रह
मुखकूपं ... [illegible] ... गीतशास्त्रम्।

(८२) स्फुल्कङ्गने गोचर्म पूर्णमध्यतलमजात्।
अधःकङ्कणे च गोचर्मैत्यं दक्षिणं वदनम्॥
(८३) मुखद्वयबन्धनं च वृक्षघटे माहिषस्य।
चर्मसूत्रेण वामे तु माहिष्यावृताजचर्म॥
(८४) वाद्यस्य घटोऽपावृतो मुखद्वये तद्ध्वन्यर्थम्।
मृगचर्मापिहिते ते कृतो घटश्च खादिरात्॥
(८५) "हीनोऽस्यन्यद्दारुजश्च रक्तचन्दनाद्दम्यीरः
अष्टाचत्वारिंशद्दार्भिगोमूत्रिकौ प्रोतौ हारौ।
(८६) मुखद्वयस्य बन्धनं दृढं षोडशाद्वार्भिश्च।
दक्षिणमुखमध्येऽथायनीलान्नग्राहणं च
(८७) दक्षिणास्यद्वयमध्य सपादोनषडङ्गुलम्।
अधःश्रुत्यां ह्येतादित्युच्चे तथा हीनमर्धेन॥
(८८) वामास्यद्वयप्रमाणं सपादोनसप्ताङ्गुलम्।
अधःश्रुत्यामिदं बुधैरुच्चे तु हीनमर्धेन॥
(८९) ततो दैर्घ्यं अधःश्रुत्यां पञ्चविंशत्यङ्गुलेन।
त्रयोविंशतिरुच्चे च नीलारे सार्धैकाङ्गुलः
(९०) मध्यपरिधिस्तु वाद्ये षट्त्रिंशदर्धं चाङ्गुलैः
प्रमाणं तदधःश्रुत्यां त्रयस्त्रिंशदुच्चे तथा।
(९१) अयनीलान्नप्रमाणं यथाश्रुतिस्तथैव तत्
अकस्माद्दु ह्यधःश्रुत्यां चतुर्थैः पञ्चेत्युच्चे

रौः॥

(९२) दक्षिणमुखकङ्कणमध्यचर्मतलान्तरे।
तृणान्यष्टानि मदनानि वर्ज्यन्ते ऽन्यैरीदृशानि॥
(९३) मुखश्रुत्यां हीनाधिके कथं सुखिनः स्याम हि।
स्वल्पदण्डाङ्गीलाखण्डप्रहारेहयुपायोहारे॥

पादहस्तक्रियाः।

(९४) पदं च किं लक्षणाय लक्ष्येणैव बुधो वेत्ति।
गीतानुगाविधीस्तथा वादं तदत्र शृणोमि।
(९५) विद्युच्चो हैव तत्त्वं तत् -चक्रे ते लक्ष्यलक्षणे।
पादगीतयात्रार्थस्य रथस्यैकेन किं फलम्
(९६) धीमिति मधुरनादो नीलपदेऽङ्गो ताडनात्।
नन्व थ रुद्र कङ्कणे तावात्राङ्गुलिक्रियया
(९७) वामास्य पादस्थोमिति नो हस्तक्रिया तदर्थम्।
सिक्तातण्डुलयमध्ये हि वामकरतलेनेति॥
(९८) करतलापावृतत्वात्थोमिति हि दीर्घनादः
तच्चावृतत्वात्तले "त-थो"-मिति पादौतथा
(९९) दक्षिणाङ्गुलित्रय्याते "ट-नात्"-च तकारस्तो
"धित्" इति दक्षिणाक्षरं आज्ञाङ्गुलि हदानील
(१००) तांतामित्यर्धतलेन धीङ्-धीङ्-च हदताडनात्।
नस्तौ दक्षिणमुखे पादौ नवाक्षराणि तथा

(01) दक्षिणवामसंयोगान्नः पुनश्च समद्वयम् ।
अथ खलु सम्युक्तानि पाटश्चानन्ता मृदङ्गे ॥
(02) नान्दिकेश्वरसूत्रं च नवपञ्चबारमिति ।
माहेश्वरसूत्रैरेव नो नूतनाक्षराणीति ॥
(03) "एवं मार्दङ्गिकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः ।
अस्य संयोगमासाद्य सर्ववाद्यं च
शोभते" ॥
(04) तदित्थं साधु लक्ष्यते मृदङ्गवाद्यशोभनम् ।
शब्दकल्पद्रुमश्लोकात्तस्य मुख्यत्व-
मुह्यताम् ॥
(05) केन गीतपाटौ प्रोषितौ प्रौजान्ति केन
दक्षप्राणाः ।
श्रोत्रं क ड द्वौ युनक्ति पूर्वेषां शश्रुम
तस्य थाम् ॥
॥ ओं तत् सत् ॥
इति वेङ्कटरत्नेन कृतौ मृदङ्गपाटादर्शे
तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ इति ॥

॥ चतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ शुष्काक्षरनृत्यलक्षणम् ॥

अवतारिका।

(1) यो विदधाति पादं 'तत्' योगतीश्च प्रहिणोति।
यामिन्द्रं ब्रह्मोत्युमा शं होवाचतं वन्दे नृतम्॥
(2) नमस्कृत्य गुरून् भक्त्या करोमि-पञ्चर्थमिदम्।
लक्षणं पादगतीनां नस्तास्वेव पादनृत्यम्॥
(3) सङ्गीतकलानिधीनां तत्र श्री "मणिन्-आर्याणाम्"।
ज्ञानाभिप्रायादेवेत्थं समस्कृते मत्पादादर्शः॥
(4) श्रेष्ठाभिप्राये हि सत्यं देवआषेहोचितेति।
तदेव महदुत्साहस्तन्नार्याः कथं गाहन्ते॥

[This suggestion was made by Sangita Kalanidhi Palghat Shri Mani Iyer to the author while giving his foreword to Tiruvizham Venkataraman Iyer's "Art of Playing Mrdangam" edited by the author in English in 1969.]

(5) यदृच्छया चोपपन्नं लक्ष्यद्वारमपावृतम्।
काकतालं मत्संस्कृतं भगवदाशिषो बलम्॥
(6) सांख्ययोगे भगवता नेहाभिक्रमैनडिति।
बुधानां कौशलमिह श्रीतोऽस्मि विद्वत्सभा-
यायाम्॥

(6) षट्काक्षरपञ्चगतिनृत्यम् ।

(7) षट्काक्षरप्रकाशोऽथ त्र्यश्रादिपञ्चगतिभिः।
सूत्रं तदर्थं प्रागुक्तं तालाक्षरपाटबन्धात्॥

(8) गीतछन्दःपाटगणाः प्रोतास्तालाक्षरसूत्रे।
पञ्चरेषु त्रियषट्काः पञ्चगतिवर्ण्यपाराः॥

(9) क्रीडन्ति कालनीडेषु पञ्चगतिभिर्मिश्रणाः।
जातिलयगाहैश्च ते तालावर्ते पर्यटनाः॥

पञ्चगतिरीतयः।

(10) त्र्यश्रगतिरीतिस्तस्मात्सा तालपाटागमनात्।
पादोनसार्धैकादिभिस्त्रिभिः षड्भिरक्षरैश्च॥

(11) त्र्यश्रगतिः।

तालाक्षरं	1	2	3	4
पाटमात्रिकता।				
पादोनता	नः ; ;	; धीः ;	; ; नः	; ; ; ॥
सार्धैकता	नः धि	ऽ नः	नः धि	ऽनः ॥
त्रिधा	नः धीः नः	नः धीः नः	नः धीः नः	नः धीः नः

(12) सूत्रं च खण्डगत्यर्थं सपादैकादिभिः कृतम्।
प्रतिष्ठं पञ्चमात्रिकत्वात्कालार्धद्वयक्रमेण।

(13) सार्धद्वयी च सा खण्डाऽक्षरैश्च पञ्चभिर्गत्या।
तालाक्षरे दशधा च विंशतिश्च तदक्षरे॥

($1\frac{1}{4}$, $2\frac{1}{2}$, 5, 10, 20, 40, 80, ---- इति खण्डत्वे
कालार्धद्वयक्रमः।)

(14) खण्डगतिः। आदितालेन।

तत् धीːकि तदनधं	ऽम्नःत्वं ताथीड्ंगिणथों।	तत् धीːकि धित्ःताड्किटतिकु	ऽम्नःत्वम्। तकधारिकिटतकझुणु॥ (तत्).

(15) खण्डगतिकोर्वा। आदिताले।
(तालाक्षरं पञ्चमात्रिकम्।)

तत् धीःत्व त्वं तदन	ऽमातदनध धं तथीड्ंगिणथों	ऽम्धीःत्वं तत् तथीड्ंगिणथों	तदनधम्। तत् तथीड्ंगिणथोम्॥ (तत्)

(16)

तत् धीःत्व तदनधं मितितथीड्. ऽड्ंगिणथोंत	ऽमातदनध तादिदमिति। गिणथोंतत् ऽ ऽ ऽ (तत्)	ऽमादिदमि त्वं तदन ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ त	ति धीःत्वम्। धंतादिद॥ ऽऽ तथि। थीड्ंगिणथों॥ (तत्)

(17) तालाक्षरमितत्वेन मिश्रा गत्या सार्धत्रयी।
स पादोनैका च सप्ता द्विगुणाक्षरे मिश्रे नटी॥
(1$\frac{3}{4}$, 3$\frac{1}{2}$, 7, 14, 28, --- इति मात्रिकरीतिभिः।)

(18) मिश्रगतिः। आदितालेन।

त, द, न, ध मिश्रा तथा	ऽ, मा, दु, तालाक्षरे।	तदनधं तदु सप्तमात्रा	तत्थीड्ंगिणथों तथैवान्याः।

19) मिश्रगतिकोर्व्या। आदितालेन।

(तालाक्षरं सप्तमात्रिकम्।)

तद्धीःतद्धों तद्धों तद्दिद्धामि	तद्दिद्धमिति तद्धु ति तथीङ्गिणथों	धीःतद्धों तद्दि, तथीङ्गिणथों	द्धमिति तद्धुद्दिगु, तथीङ्गिणथों। (तत्)

20) पादताडनेन नृत्तं थावाश्रयत्वात्तन्नृत्यम्।
हस्तपातेन नटनं पद्मगतित्वादिति रौः॥

21) त्र्यस्रीं शन्मात्रिकं "शम्भुनटनं" वृत्तम्।

(त्र्यस्रगत्या त्र्यस्रजाति ध्रुवताले।)

तद्धोमिति तद्धों	तद्धोमिति तद्धनधं	तद्धोमिति तद्धनधं	तद्धोमिति तद्धनधं	तद्धोमिति तद्धनधं	तद्धोमिति तद्धनधं	तद्धों। तद्धनधम्।

(22) सङ्कीर्णगतिस्थाक्षरा सा सपादद्वयत्वेन।
सार्धचत्वारत्वेन च नवाष्टादशाभ्यां तथा॥
[2 1/4, 4 1/2, 9, 18, 36, 72--- इति क्रममात्रिकत्वरीत्या।]

(23) सङ्कीर्णगतिः। ~~आदितालेन।~~ खण्डजाति-एकतालेन।

ध्रुवन्तु तद्दिन्तु सङ्कीर्णं तथा	तकाधीमि ताथीङ्गिणथों तदणु तादिति तद्धुत॥ (दोम्र-)

(24) सङ्कीर्णगतिकोर्व्या। आदितालेन।

तद्धीःतद्धनधम् तद्धनधं तादिद्धामि, ताद्दिद्धमिति तद्ध नधं तादिद्धमिति त	तादिद्धमिति तद्धधीः ति तद्धुद्दिगु तद्धनध। द्धं तादिद्धमिति तद्ध द्धनधं तादिद्धमिति ॥ (ता

(25) तथा गतिश्चतुरश्रा पादार्धैः कद्रुयादिभिः।
गतिरेव सा निबिडा चतस्राष्टमात्राभ्यां च॥
($\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, 1, 2, 4, 8, 16, 32, ---- चतुरश्रत्वे
मात्रिकतया मात्रार्धद्वयक्रमः।)

(26) चतुरश्रगतिः।

तद्धजं	तदनघ	मितितद् (द्वौं)	ततत्त॥ (द्वौमू).

(27) यैवास्ति च पादजातिस्तां गतिं प्राप्य स पाटः।
धर्मेण भ्राजते ताले चतुरश्राश्वरे तथा॥
(28) तथा हि खण्डजातिका भ्राजन्ते खण्डगत्यैव।
इतिहाशीतिमात्रिका आदितालावर्तेऽनघाः॥
(29) खण्डगत्याऽऽदिताले ऽशीतिमात्रिका कोर्वा।
(चतुर्थे परिच्छेदे षोडशः श्लोकः (कोर्वा)
विलोक्यताम्।)
[अशीतिमात्रिकः पाटश्च खण्डजातिक
इति।]
(30) गतिभेदे छन्दो भेदो जात्या ऽचलाऽप्येति जतिः।
पञ्चगतिधार्मिकत्वाद्गत्या विविधछन्दांसि।
(31) "तैर्दत्ता तथा" इति सा जातिश्च नवमात्रिका।
सङ्कीर्णैव जात्या तथा गत्या पञ्च छन्दसिनी।
(32) अन्यो पाटलता ताले ह्यावर्ते गतिमिश्रणैः।
द्वितीयस्य आवर्तस्य ... -गतिश्च

(33) गतिमालायाँ च पादस्तत्तत्तालाश्रये ह्येति।
तत्तद्गतिमेव नानागतिगणास्तथा लब्धाः।

(34) नो गत्यां - गतित्वेन तु तालाश्रये मिश्रणत्वम्
पञ्च तिस्त्रः गतिस्तस्मात्खण्डगत्यां त्यश्रगतिः।

(35) द्रुतताल वर्ते पाटा विकासास्तथा गतिभिः।
"गत्यां - गति - नियमेन" तिस्त्रखण्डामाहुर्बुधाः।

(36) खण्डगत्यां त्र्यश्रगतिरूपलभ्यते तद्गतिः।
खण्डदेइयां त्र्यश्रगत्या षष्ठ्यश्रा मतास्तथा॥

(37) बुधो गुंफति तां कोर्व्यां खण्डगत्यां त्र्यश्रगत्या।
दृश्यते त्वगाया बुद्ध्या प्रकाशते सा विषमैः।

(38) खण्डद्रुतताले त्र्यश्रगत्या षष्टिमात्रिका।

ततत् हाँ	ताद्रिद्द मिति तन्नज॥	ग्मादिद्दमि ति	ुतद्रज तादिदमिति॥
तद्नधंत	द्रिद्द मिति तद्नधं॥	ताद्रिद्दमि तित	द्रनधं तादिद्दमिति॥ (तत्)

(39) वृत्तस्य सर्वयमके गतित्वमप्यवारस्थितम्।
कुलजेनोदाहृतं तत् खण्डज्यात्याः यमकेन॥

(40) पद्यछन्दसां च गतिर्वेद पादतादनात्सा।
"तद्ग तद्म्तं" तथा श्लोद्धृतगति वृत्ते॥

(41) आदितालेचतुरश्रगत्या जलोद्धतगतिवृत्तम्।

तद्धोनदम्र्तं तथा सुगणिता। तद्धोमितितद्धों तथैव तद्धजं।	जलोद्धतगतिः। तथीङ्गिणथोंतन्। (थों = ह्रस्वं)	सदक्षरगणा। द्विहीनतद्धुधिम् (तन्)

[ज-स-ज-स-गणैर्जलोद्धतगत्याख्यं वृत्तं महामहोपाध्यायश्रीगणपतिशास्त्रिविरचितायां "वृत्तमणिमालायां" विस्तृतम्।]

(42) चतुरश्रगतिबहुलत्वम्।

बहुधा च चतुरश्रा गतिर्याति सा कृतिषु।
स्वल्पाऽवान्यद्रुतयस्ताः कीर्त्या नोमोदनीयाः॥

त्र्यश्रगत्या कृतिः।

(43) श्यामकृष्णसंकीर्तना गूढमनुप्रविष्टा सा।
कृत्स्नवती त्र्यश्रगत्या "पार्वती" च तस्यां स्थिता।

(44) जागदवद्रिहीन्दस्तस्याः "तन्ऽऽतकइणु।" तत्तद्धोम्
आत्मन्यत्र त्र्यश्रगत्या त्रिचतुर्मात्रिकस्यैव॥
[त्र्यश्रगतिरस्यास्त्रिचतुर्मात्रिकश्च,
"तकइनु।णुतक।इणुत।कइणु॥" इति।]

(45) मन्दगतिभिर्न लभ्या प्रज्ञानेन तामानुयात्।
पादगत्यपि सुलभ्यः सौख्यदा सौन्दर्यवल्ली॥

(46) अचतस्रगतिकृत्याः हस्तपादविधौ मन्दः
गच्छन्त्येवोपहास्यतां तत्रोद्वेगश्च धीमताम्

(47) पाटगतिषु प्रार्थितो मितगतिभेदकर्ता।
प्रग्रहवानिति धीरैर्गीतानुगे कीर्तनीयः

(48) चतुरश्रगतिबाहुल्ये सुखदं गीतानुगम्।
अमनस्कगतिभेदाद्द्विधावन्यत्र के पाटाः

जातिगतिस्तालगतिश्च।

(49) गतिमिश्रणाज्जातिषु पाटस्याक्षरप्रमाणम्
भेदत्वादेवाभिक्लृप्तं न भेदस्तालाक्षरेषु॥

(50) त्र्यश्रा तत्तत्तालाक्षरे पाटाक्षरत्रयी भाति।
चतुरश्रगत्या जातिस्तत्काले चतुर्मात्रिका॥

(51) ऽएकैकस्मिंस्तालाक्षरे पाटश्चतुरश्रगत्या।
चेदेकमात्रिकस्तर्हि त्र्यश्रे स प्रतिपादोनः॥
[प्रतिपादोनः = reciprocal of $\frac{3}{4} = \frac{4}{3} = 1\frac{1}{3}$;
इह, पाटः = ऽकाक्षरः पाटः।]

(52) गतिभेदस्तु तालस्य तालाक्षरकालभेदात्।
मुख्यलये पाटाक्षरं अभेदं तथा प्रमाणात्॥

(53) तालाक्षरकालभेदाद्वादितालः प्रार्थ्यते।
तद्द्विरावर्तं मिश्रजं लघु-द्रुतौ त्रि-चतुष्कौ॥

(54) तालाक्षराणां गतिस्तथा नो लघुना त्र्यश्रेति।
द्रुतयोस्तु चतुरश्रे समग्रमावर्तं मिश्रम्॥

(55) जातिगतिः।
पाटाक्षरं गतिभेदात्प्राभिद्यते प्रमाणशः।
तालाक्षराणि त्वर्जन्ति सममात्रिकानि तत्र॥

(56) आदितालेऽन्यः गतिभेदः।

(तालाक्षरवेगो समे कोष्ठ्यां।)

चतुरश्रगतिः।	तद्धीः ॰ कादिद	तादिदमि मिदंत।	दंतत् ॰ त्वं,	त्वं, दि। तादिदमि॥
त्र्यश्रगतिः।	दंत ॰ मत दि	॰ त्वं दमिद।	॰ दि ॰ मतादि	दमिद। दमिति॥ (तत्).

तालगतिः।

(57) पाटाक्षरवेगे समे षट्पञ्चाशन्मात्रिका सा।
तालानुशासनान्मिश्रा न गतिभेदस्तु तस्यामु

(58) ~~तालस्य गतिभेदः।~~ ~~न आदितालः।~~

तालाक्षरं गतिभेदात् प्रभिद्यते प्रमाणशः।
पाटाक्षराणि वेजन्ति सममात्रिकानि तानि॥

(59) तालस्य गतिभेदः। न आदितालः।

(पाटाक्षरवेगौ गत्यां च समे, कोष्ठ्यां।)

त्र्यश्रा	तद्धि	॰ कादि	दमिद	॰ मात्।	लघुः
द्रुतौ	त्वं, दि	॰ कादिद।	मिदंत	॰ त्वं, ।	
त्र्यश्रा	तादिद	मिदं	तत्व	॰ मत।	लघुः
द्रुतौ	दिदमिद	॰ मादिद।	मिदंत	दिदमि (तत्	

[लघोर्गतिस्त्र्यश्रा। द्रुतयोस्तु सा चतुरश्रा।]

[लघुद्रुतेषु तालाक्षरपञ्जरप्रमाणानि
विलोक्यन्ताम्।]

(60) प्राकृते हि पाटे गतीश्च तालाक्षराणाम् ।
विदन्ति बुधा लघोस्त्र्यश्रां द्रुतयोश्चतुरश्राम् ॥
(61) स्कन्दस्तोत्रे छन्दांसि च तथैवारुणगिरिभिः ।
तच्छन्दांस्यापनीयानि तालगतिभेदैस्तथा ॥
(62) सूलादिसप्ततालाश्च जातिगतिभेदैस्तथा ।
पञ्च पञ्चत्रिंशद्गुणास्तालास्तथा प्रबन्धार्थम् ॥
(175 - Talas)
(63) शब्दाक्षरस्थानेऽभेदे नवनिःशब्द प्रवेशे ।
जातिभेदो हि कुल्लाति सहायात्साहाय्यमिव ॥
(64) "तातरिकिटतक" ~~...~~ चाष्टमात्रिकश्चतुरश्रः ।
"ता, तरीं किटत्तकु," स मिश्रश्चतुर्दशान्तेन ॥
(65) तालाक्षरकालभेदैः पल्लवी च ~~...~~ बहुगता ।
तास्तु वेङ्कटरामार्यौ विशेषणौ छन्दोबुधौ ॥
[तिन्नियं वेङ्कटरामार्यः, मुडिकोण्डान्
वेङ्कटरामार्यश्च इति ।]
(66) काञ्चीपुरगायकश्च जिनाय नायिनापिळ्ळै ।
शेष हि रङ्गसाम्राज्यं तुमुलैस्तालैर्विचित्रैः ॥
(67) तकारा माधुर्या द्रुतास्ती मौनाः ~~...~~ पञ्चगतिषु ।
विविधगतिपाटास्ते तद्भावनं नो धिनोति ।

गीतानुगे गतिधर्मः ।

(68) विलंबितेन पल्लवी मध्यैरनुपल्लवी च ।
चरणं तु मिश्रैर्ल यैर्गीतानुगे विधेस्तथा ।

(69) न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिद्गीतानुगं न दृश्यते
यद्युत्पन्ने तेषु संपत्तिराराधयति तद्विदः ॥

(70) अलक्षिताभ्युत्थतनो गतिर्गीतं न प्रणेता ।
सुमधुरगायकेषु धेनूनामिव मृगपतिः ॥

(71) गीतव्याख्यानुदीक्षा च तत्र पुरन्दराचार्यैः ।
तस्य गानं रसावहं तस्मिंस्तु गुरुत्वं छन्दस्त्वम् ।

[Thanjavur V. Sankara Iyer is a disciple of late Tiger Varadachariar]

(72) श्रुवने च रुदास्तथा तस्य कृतयश्चोद्गताः ।
स्वगीतशास्त्रीयभावः स श्रुतिश्रावसकश्चैव ॥

(73) प्रसिद्धोऽपि स्वसाहित्यैः दुर्लभरङ्गदर्शनः ।
न्यायस्य गान श्रुतिवृत्तिः ब्रुवन्ति तु तं सुधीयम् ।

(73A) → (XX) 2 73 (B) & 73 (C) — p 68

(74) तस्माच्छन्दांसि मृदुत्वे तदेवानुशासनं रौः
पाटः सौन्दर्यरहितोऽप्रियो हि ~~स~~ स गायकेषु

(75) इत्थं शिक्षितो मे पाटस्त्याग ब्रह्मकृत्या-
मथ ।
केदारगौलरागे तत्कृ वेणुगान नृत्यम् ।

(76) पाटस्तत्र माधुर्येण "विकसितपङ्कज-"
"विविधमतुल"-वाक्ये विविधगतिस्थाः
पाटाः ॥

(77) आदिराजयशो बिम्बं लब्ध्वादर्शं छन्दो-
मयम्
तथा पद्ये शिखरिणीं "शङ्करिताले" "कुम्भ-
स्य

(73A) गानरङ्गाधिकृतानां तद्ववत्रानामान्म।
शिथिलीकृतवान् गः शुद्धात्मेति मत
जनैः॥

(73B) कर्म
कर्मकलारङ्गकृतां सत्त्वगानाव गामने।
(कला)
यत्रास्तां तत्परित्राणं जडीकृतास्तत्र जनाः॥

(73C) रङ्गकृतां मीलनेऽपि सत्यमेव विद्धीष्यते।
सुकृतिस्तथा शोभते कीर्त्यते गायकधीरैः॥

निबद्धो नियुक्त इति।
(78) छन्दस्तालयोर्गीतिषु निबद्धो नियुक्त इति।
रञ्जकस्वरसन्दर्भैश्च गीततालप्रबन्धाः॥
(79) तत्तदोन्नतद्विति श्रुतौ धिगीधागीन्पाटेषु च।
परमां गतिं पञ्चधा शंसन्ति निबद्धे बुधाः॥
(80) थोमिति हि पाटो भवेद्द्विविधगुम्फनाक्रमात्।
ललितकम्पमानत्वे गतिस्थोमिति पाटस्य॥
(81) अर्धहस्तस्थानोद्दितोऽर्धचात्विति नस्तां-
तां ताम्॥
तत्पाटः श्रुतिप्रष्ठार्थं तेन धानिकः पाटवान्॥
(82) गीतपाटसम्योगार्थं पाटे प्रतिज्ञाता वृत्तिः।
सादृश्यं तयोर्लभेदमीति परस्परप्रियस्वभे॥
(83) सादृश्यं च तद्भिन्नत्वे गीतं त्वाधिकगुणवत्।
न्यूनगुणेनैव पाटो गीतानुगे धर्मस्तथा॥
(84) न्यूनोऽपि पाटको रञ्जेज्जयतु रसिकजगत्।
युक्तैरनाधिकैः पाटैर्मन्मथ इवाकठिनैः॥
(85) आह्लादकत्वादिकं च छन्दःक्रियाविधौ बुधाः।
साधारणधर्ममाहुर्गीतपाटछन्दस्त्रये॥
(86) नादस्य गुणे विश्रान्ते विलंबिताक्षरावृत्तिः।
अर्धचात्विति तदर्थं श्रुतिग्राहणार्थं तद्॥
(87) तारप्रसादयोर्भेदे मितविषमामिश्रणैः।
सर्वलघुबहुलत्वाद्गीतानुगं भवेत्तथा॥

(८८) प्रश्नोत्तरस्वरगणान् गीतोपगीतार्थं कुर्मः।
वीणाद्युपगीतवाद्यैकप्रकारो यथोचितम्॥

(८९) "वीणया सह गायति" परितुष्टा देवी तया।
शान्तजीमूतवाहनाप्रियया मलयवत्या॥

(९०) नूतनगीतरङ्गं तु नो वयालिन्यो पगीतम्।
सर्वदेशक्रमसङ्गाद्दाक्षिणे भारतगीतम्॥
(भरतगीतम्)

(९१) सनातनो धर्मश्चात्र पूर्णेनैव प्रतिष्ठितः।
"न यततो गानवेगो हरति प्रसभं मनः"॥

(९२) गायकगीतसन्देशाः छन्दसा विकासाः पाटे।
सूर्योष्णप्रकाशौ चन्द्राच्छीतकिरणैर्मेह्यानः॥

(९३) भानुचन्द्रौ च लाञ्छितौ गातृमार्दङ्गिकसङ्ग।
तयोर्भागधेयं महत्कुतो भाष श्च्चन्द्रः खगात्॥

(९४) कल्पनास्वरगणाश्च पाटसंशब्दने यान्ति।
गायकैः कल्पनास्वराः प्रति कल्पनो पगीते॥

(९५) छन्दः प्रतिछन्दो भावा द्गीत पाटयोरैक्यं च।
पूर्णलुप्त पाटगणास्तत्सङ्गं गीतानुगार्थम्॥

(९६) पूर्णा तु गीतपाटैक्ये भिन्नैक्येन लुप्ता तथा
पूर्णलुप्तामिश्रणेन नो गीतानुगं कीर्तितम्॥

(९७) पूर्णेन वा लुप्तेन वाऽथवा सर्वलघुपाटैः।

सो ... ऽवगाहते कीर्तिं तमाहुर्ललितम्।

निर्गीतपाटविस्तरः।

(98) निर्गीतपाटविस्तरो विलम्बितमध्यद्रुतैः।
क्रमेणैव तद्भागैः स सर्गबन्धाङ्गकल्पनात्॥

(99) सर्गान्ते प्रतिष्ठा कोण्यो विविधास्तीर्मानाश्चान्ते।
तकारमाधुर्याढ्यैर्गीतिमिश्रणैश्च ते रौः॥

(100) पाटाडम्बरान्त्यसर्गे द्रुतश्च दीर्घतीर्मानः।
कोण्योऽथ त्रियमकेनान्त्यतीर्मानश्चान्त्यसर्गे॥

(101) उपतालवाद्यकाराः सर्गप्रतिवादनात्ते।
अन्त्यसर्गैक्यभावेन निर्गीतान्तं सर्ववाद्यैः॥

(102) न पर्यन्तो विकल्पानां गीतनिर्गीतयोरतः।
दिङ्मात्रमस्माभिरिह धीरैरनुक्तं दर्शितम्॥

(103) पाटश्रावालङ्कृतचित्रमार्गाः
तालदशप्राणगीतदर्शिनस्तैः।
सद्वृत्तैश्च सद्वृत्याँ सुकृताः पाटाः
कृतं तेषां लक्षणं कृपया देव्याः॥

॥ओं तत् सत्॥

॥इति वेङ्कटरत्नेन कृतौ मृदङ्गपाटादर्शे चतुर्थः परिच्छेदः॥

॥ श्रीः ॥

॥ पञ्चमः परिच्छेदः ॥

॥ हस्तपाटलक्षणालोचना ॥

द्विविधमक्षरम् ।

(1) यतश्चोदेत्यक्षरं "तत्" पाटाभ्युत्थानवर्णकम् ।
यत्र चैत्यवर्णमसौ तद्धन्दे विश्रान्तिरूपे ॥

(2) शुक्लकृष्णाक्षरगणाः पुष्करोदिताः पाटास्ते ।
कालेष्वित्थं लयावहा नादनिःशब्दैः प्रयुक्ताः ॥

(3) जानन् योगी स्मृती ह्येते शब्दनिःशब्दाक्षरयोः ।
पाटं कारितं च ताभ्यां छन्दोधीरो न शोच्यति ॥

(4) आर्यसन्धाय व्युत्पत्तिमवनद्धवादकानाम् ।
निबबन्धुः क्रियाविधीन् पुष्करोदितपाटानाम् ॥

(5) भेदगतास्ते कालेन मार्गदेशिसंकरेण ।
शाश्वतास्तु विधयस्ते दर्शिताः पूर्वसूरिभिः ॥

(6) पूर्वभावितान् विधींस्तान् दृष्ट्वा च प्रयोगानपि ।
करोम्यत्र संग्रहेण पाटलक्षणालोचनाम् ॥

(7) दर्शिता गतिस्तदर्थं स्वग्रन्थेषु पूर्वाचार्यैः ।
प्रदत्तं प्रयोगबलं श्रीवेङ्कटरामार्यैश्च ॥

(8) गीतानुगे रम्यार्थं च तञ्जापुरशङ्करार्यैः ।
अस्मन्मातुलैर्दर्शिता मृदङ्गछन्दपाटक्रियाः ॥

(9) डाक्टरः रामनाथार्यश्च सङ्गीतशास्त्रकृत्स्नवि[illegible]

[illegible] वोमयि रङ्गः प्रमुखतः ॥
मार्ग[illegible]

(10) सङ्गीतोपन्यासिनश्च विजयराघवाचार्याः।
तेषां च प्रधीनामाङ्गीभे पुष्टिः पाटवर्धने॥
(11) प्रधानाध्यापकाश्चेह श्रीनारायणस्वामिनः।
त्रिपञ्चाशद्गीतोत्सवे वन्दे श्रेष्ठानुवीणय-
पुष्करोदितं मृदङ्गम्। तात्म्॥
(12) यथोच्यते भारतीये मृदङ्गं पुष्करोदितम्।
आभिधीयते तन्नाम्ना मृदङ्गाराद्दक्षिणमुखे॥
(13) स्थानं च तस्य वाद्यस्य त्रिधैव ह्यवनद्धस्य।
अङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वक्रमेण प्रसिद्धन्वत्र रङ्गेऽङ्क्यम्॥
(14) वर्णितानि च स्थानानि त्रीणि तानि हि शिल्पेषु।
नारीभिर्नटीसखीभिर्गोपुरमण्डपस्थाभिः॥
(15) तद्वोरुभयोर्मध्येऽङ्क्यमासीनं च प्रतिष्ठम्।
भजनगीतानुगे तु तदालिङ्ग्यावलम्बनम्॥
(16) ऊर्ध्वमुखवाद्यमद्य हिन्दुस्थानीगीतरङ्गे।
भात्यत्र "टबेला"-वाद्यं स्वक्षरस्तबकप्रदम्॥
(17) दक्षिणे रङ्गगीतं च गातृवादकसंघातात्।
एकोऽस्ति मुख्यगायकस्तन्त्री मृदङ्गी च तथा
(18) पाटकौशलत्वेनैकमुखी च सा स्वञ्जीरा।
ऊर्ध्ववादित्रक्रमेण घटश्चेह मुख्यभाण्डः

पौष्कराः पाटाः।

(19) मृदुपाटाश्च पौष्कराः मृदङ्गपणवाश्रयाः।
भातास्तथा दर्दुरे च भरत षोडशाक्षराः

20) गुरुलघुप्लुतैर्मिश्राः षोडशास्त्वोदितास्ते।
जातिमालाश्च पुष्करे भरतोक्ताः प्रीतिकराः॥
21) "तदनघं धीः" सा जातिरष्टमात्रिका बन्धने।
सर्वलघुस्तदनेति "घं" तथा गुरुः प्लुतो "धीः"॥

अवनद्धवादित्रे भेदाः।

22) ऋषभतुल्यात् प्रोक्तो वादित्रक्रमोऽवनद्धे।
अत्यनुसमवादित्रादादौ सम्यङ् मुनिश्रेष्ठैः॥
23) मृदङ्गमतिवादित्रं मुरज्यवाद्यं रङ्गे यथा।
घटरवञ्जीरादिवाद्यैस्तदनुवादित्रं स्मृतम्॥
24) समवादित्रं तु रङ्गे साम्येन तेषां वाद्यानाम्।
गायकानुगायकेभ्यस्तालवाद्यविभागत्वात्॥
25) "श्रेष्ठस्तु मुरजो" बुधैः पौष्करेषु हि वाद्येषु।
मृदङ्गलक्षणं तस्मान्मार्दङ्गिकत्वं च मुरज्ये॥
26) "अत्यन्तत्वरितस्फुरत्करयुगः प्रवीणश्च।
वर्णव्यक्तिपरायणः स यतिलयाभिज्ञश्च॥
27) सुरेखः सुधीश्च ग्राह्ये बुधः श्रमजयस्तथा।
"पाटोद्धट्टनतत्परः" श्रोतृमानसरञ्जकः॥"

(रसकौमुद्याम्।)

28) उद्धट्टनास्त्री गुरुभिस्तालः स कथितो मार्ग-
मार्गताले षष्ठितमश्च त्र्यश्रतीमानाश्च तथा।

(29) दक्षः स्यादिति मृदङ्गी तीर्माने चोद्धृ इनारभ्ये
मुक्तानिर्णयार्थौ भवेत्तालवाद्यकोर इति ॥

(30) चतुर्विंशति मात्रिकः सुक्लृप्तस्तीर्मानस्तथा।
त्रिगुरुभिरेव स्मृता सर्वलघौ गायत्री सा ॥
(8 + 8 + 8 = 24 मात्राः ।)

(31) "कविः कवयति श्लोकं श्रवणोत्सवदैः पदैः।
यथा तथा कश्चित्तालैर्वर्णाल्लयमनोहरान् ॥

(32) विधाय वादको वाद्यप्रबन्धान् बद्धुमर्हति।
इमं कविताकारभ्यं वादकं ब्रुवते जनाः ॥"
(– सङ्गीतरत्नाकरे ।)

भारतीये मार्दङ्गिकस्य लक्षणम् ।

(33) "गीतपद्पाठ्यकालग्रह मोक्षविशारदोऽथ लघु-
हस्तः।
वीणाधारणाविधिज्ञः सिद्धस्थाने ध्रुवाकुशलः"

(34) कलाभिरतो मधुहस्तः (!) सुनिविष्टो रक्ति-
मार्जनो बलवान्।
सुनिहितशारीरबुद्धिः संसिद्धो वादकः श्रेष्ठः।

(35) आलेपनप्रमाणज्ञश्चातुर्मार्गकृतश्रमः।
प्रतिग्रहीता सिद्धीनां अङ्गदोषविवर्जितः ॥

(36) स्वभ्यस्तकरणः साम्ये गीतज्ञो गणितग्रहः।
प्रसङ्गीतप्रयोगज्ञो मृदङ्गी भवेद्गुणैः ॥

(37) शान्तोऽथ हस्तकालज्ञः छिद्रावरणपण्डितः।
स्वस्थस्तकरणैश्चैव श्वेतेऽप्याधिको गुणैः॥
(38) निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानवित्।
वादनान्तरवेदी च दर्दुरी स प्रशस्यते॥
(–भारतीये।)

(39) अथास्मद्दुर्दुरः।

वादनान्तरज्ञानी स मृदङ्गी गीतछन्दोवित्।
श्रुतश्च भवद्वेदी गायकसन्देशदर्शी॥

भरतपाठलक्षणम्।

(40) यतिपाणि समायुक्तं गुरुलघ्वक्षरान्वितम्।
पौष्करस्य च वाद्यस्य मृदङ्गपणवाश्रयम्॥
(41) तद्विधानं भारतीये धटरवभीरयोश्चाद्य।
षोडशाक्षरसंपन्नं चतुर्मार्गं बद्धकरणम्॥
(42) विलेपनं च त्रिधोति त्रियतिं त्रिलयं तथा।
त्रिगतिं त्रिप्रचारं च त्रिसंयोगं त्रिपाणिकम्॥
(43) दशार्धपाणिप्रहतं त्रिप्रहारं त्रिमार्जनम्।
विंशत्यलङ्करांश्च तथा ह्यष्टादशजातिकम्॥
(44) एवमेतैस्तु संपन्नं पुष्करं च प्रयामः।
यातं हि विविधामित्थं भरतनेमितोऽज्ञातम्

षोडशस्वराणि।

(45) पुनः षोडशस्वराणि पुष्करे बध्य हन्यन्त
तेभ्यः पणवे दर्दुरे मृदङ्गे पातः पाटाः॥
(46) पाटा अपि चानन्तास्ते सुकरतवर्गोदिताः।
यरलह प्रयोगैश्च समग्रं षोडशस्वराः॥
(47) मकारनणकाराश्च वाद्येषु माधुर्यकराः।
किञ्चित्पकाराश्च काले पोटेऽपि संभागार्थिनः॥

विविधवाद्यस्वराणि।

(48) "गदकारौ ऊर्ध्वगतौ धणपमाश्चेत्यालिङ्ग्ये।
मृदङ्गे थौं थेयौं धळौ थ वेडु मरुके डमम्॥
(49) पटहे दं त्रिवल्यां दौ घोट घडविधेदतः।
दवे दि दच दक्कायां झडे घुं घिंच सेलुके॥
(50) रुञ्ञौं रुं डुं च डक्कायां तुं तकौं घनतालके।
करटायां तु टोमिति " धीरिरु कान्यस्वराणि॥
(–रसकौमुद्याम्।)

अथास्मत्कथनम्।

(51) समानाश्च पाटास्तेभ्यः सर्वे हि ज्ञाता मृदङ्गे।
तथा प्रभाति पाटस्य वाद्येऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत्॥

हस्तपाटार्थं दृष्टाकरगुणाविति।

52) स्फुटन्ति हस्तपाटास्ते तैर्वादकहस्तगुणैः।
रत्नाकरे द्रष्टोत्युक्तैः क्रमेण शार्ङ्गदेवेन॥

53) "वाद्यानुगौ दृढौ व्यक्तौ स्निग्धौ दृढनखौ लघू।
विधेयाङ्गुलिसञ्चारौ खेदहीनौ जितश्रमौ॥

54) युक्तप्रहारौ च करौ प्रोक्तौ दृष्टागुणाविति"।
गीतपाटयोरैक्यं च शौचं प्रियाचिकीर्षुभिः॥

गीतपाटैक्यार्थमष्टविधसाम्यलक्षणम्।

55) अथ गौरश्च धा साम्यं अक्षरात्तालाद्यत्या च।
तालाङ्गेश्च समं तथा लयान्न्यासादुपन्यासात्॥

56) तथैव पाणिसमं च गीतपाटैक्यार्थमुक्तम्।
यैः कैश्चिदसमं पाटास्तैर्विषमं गीतानुगे॥

57) "यद्गीतन्तु भवेद्गानं गुरुलघ्वक्षरान्वितम्।
तद्वीतन्तु भवेद्वाद्यं तदक्षरसमं स्मृतम्॥"

58) खण्डचापुताले ऽक्षरसमस्योदाहरणम्।

ऽ श्री वल्ली देव ॥	सेनेशं वन्दे ॥ (ऽहम्)
ऽ तत् धीं:त्वं नं:त ॥	द्रौंतद्धीः किंनः ॥ (त्वम्)
ऽ तत् धित्थां नंत ॥	थोंतत्थीङ्गिण्णत् ॥ (थोम्)

59) "यच्छरीरं भवेद्गानं कालतालप्रमाणतः।
तद्वाद्यं तालसमं भवेत्
तत्प्रमाणं तु ...

(५९) आदितालेतालसमस्योदाहरणम्।

प्रत्यक्षभुवन।	,श्वरी।	वन्दे ॥(ह्रस्व
(ने) तद्दनधं तदणु।	तद्दिदमि।	दं तत् ॥(ओम्

(६१) "कृतीनां ग्रहमोक्षेषु कालान्तरकलासु च।
यदङ्गं क्रियते वाद्यं तदङ्गसममुच्यते॥"
(६२) तथैव तालाङ्गानि च साधु प्रदर्श्यन्ते पाठैः।
गायकायालं तालेन सुतालाङ्गयुकानुगे॥
(६३) मिश्रचापुताले तालाङ्गसमस्योदाहरणम्।

;,विहर	से पत्या सह॥	रहसि सहस्र	रारे पद्मे ॥
सदाशिवस्	य पर्यङ्कनिल॥	ये;सर्	दुःखविनाशि॥(नि
धिं,तद्दन	धं,ददाति त॥	दोंतदिदमि	दं,तत्त्वं त ॥
दोंतद्धत	मित्थं तदजं॥	तदणुतदणु	तत्तदोमितित॥ (दोम्

(६४) दीर्घाक्षरोत्पतनेन तालाङ्गमर्गं प्रदर्श्यते।
प्रसन्नतालाङ्गीं जातिं गायकास्ते लालयन्ते।
(६५) तालाङ्गं च बहुधाऽथ व्यवस्थितं तत्तताले।
विरामद्रुताद्यङ्गानि षोडशानीत्थं कृतानि।
(६६) "समा स्रोतोवाहा वापि गोपुच्छा वा यतिर्यथा
तथा यदि भवेद्वाद्यं तद्वै यतिसमं भवेत्।

(67) यतिसाम्यस्योदाहरणम्।

चतुष्षष्टिमात्रिकः चतुरश्रजातिकः

कोऽप्येकश्लोकः पाटश्च।

यस्तं स्मरति सततं; तस्य हि स सुलभः; सकलफलदः;।
तस्माद्भजध्वं, दिव्यं तं कृष्णं, नूनं संश्रद्ध॥ (या).
तद्धीः दहतु तदाधिं; धीः तादिति तद्जं; तदणुतादिदम्;।
तद्धीः किं नः त्वं, तद्धीः किं नः त्वं, तद्धीः किं नः त॥ (द्रोम्).

तद्गते नानूतनपाटः।

तद्धित्ताथिड्गिणथोंतां; धित्ताथिड्गिणथोंतां;
ताथिड्गिणथोंताम्;।
तत्थीड्गिण्णत्थों, तत्थीड्गिण्णत्थों,
तत्थीड्गिण्णत्त॥ (थोम्).

(68) स्वरकोऽप्यसौ मृदङ्गी तथाऽनुगच्छति पाटैः।
यतिसाम्यविधावेव "तद्धीः किं नः त्वं" कोऽप्यभिः॥
(69) न्यासापन्यासयोगस्तु युक्तैर्गीतान्तिमैः पाटैः।
गणान्तान्त्यविधौ हि अनुमीयेतां गीतानुगे॥
(70) नादरागिणी सा कृतिः सङ्गीतसाहित्याचार्यैः।
श्रीत्यागराजमुनिभिः कृता तथान्यसंकीर्णा।
(71) रामभजनं कीर्तितं तस्यां सङ्कीर्णान्तोज्ज्वलम्
"तादृक्पुमिति तत्त्वं वत्" विवेधती मौन प्रदम्।

(72) आदिताले तादृशस्तीर्मानः।

ऽतादिद् मितितत्	त्वंतत् तदिदमि।
तितत्व ऽम्ततूत।	दिदमिति तत्त्वम्॥ (तत्)

(73) घटम्हुडुक्कादिवाद्यैश्च पाटवर्णसादृश्यात्।
पाणिसमैर्वैभवं चाभिनवभारतीयाज्ञः॥

(74) अनाधिकाक्षरत्वेऽपि प्रबन्धो लयैर्मिश्रितः।
प्रबन्धानुगे युज्यन्ते पाटास्तथा लयसमाः॥

(75) गीतज्ञोऽप्यसाम्ये मतो भरतेन स मृदङ्गी।
तत्तत्साम्यविधावेव युक्तकारी गीतानुगे॥

(76) "संमिश्रा बहवः शब्दाः संभूताश्च गीतानुगे।
तेऽपि प्रयोगकालेषु द्रष्टव्याः स्युः प्रयोक्तृभिः॥

पाटालङ्काराः।

(77) "शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव।
अविभूषितेव कान्ता गीतिरलङ्कारहीना स्यात्।
(-भारतीये।)

(78) विंशत्यलङ्कारास्तथा युक्तगीतनिर्मितकाः।
समो विभक्तः छिन्नश्च विद्धानुविद्धौ तथैव

(79) समकृत्तालकृत्तथा दुर्गमेकरूपा चित्रा।
अवकीर्णः परिक्षिप्तः आचीकृतः समलेखः

(80) छिन्नविद्धः स्वरूपश्च स्वरूपानुगतो दृढः।

अ[illegible]गीतिलेखइत्याद्यलङ्काराः स्मृताः

(८१) काञ्चीन्मार्गविश्रामार्थमुक्ताः प्रागल्पलङ्घियाः।
अतोऽकालङ्कारजातमन्यद्‌त्र दृश्यते॥

(८२) "दर्दुरपणवमृदङ्गैः नानाकरणैश्च यः सम्यक्।
समयतिगालाङ्गयुतः स तु विज्ञेयः समो नाम॥"
(– भारतीये।)

(८३) युक्तालाङ्गयतिज्ञः स्वभावज्ञानार्जवेन।
साक्षात्सर्वलघून् समे काङ्क्षति हि तालाङ्गार्थम्॥

(८४) "वाद्यद्रुतलयं यत्र सहसा विनिर्वर्तते।"
द्रुत इव विलंबितात्तु तालङ्कारः स छिन्नः॥

(८५) छिन्नः।

नः धीः धीः नः	धित्; ताङ्कि-ट तकधरि किटतक।
नः धीः धीः नः।	धित्; ताङ्कि-ट तकधरि किटतक॥

(८६) यद्यपहरेच्च घटस्तालान्ते पाटं मृदङ्गात्।
तर्हि गर्जेत्तद्‌घटो हि गाम्भीर्येण परिक्षिप्तैः॥

(८७) प्रसभं मार्दङ्गिकेन प्रतिष्ठितैः पाटगणैः।
सम्यगन्य घटवादकं प्रतिपरिक्षिप्तो मतः।

(८८) चित्रं हि करणं यत्र पाटेनैकेन वाद्यते।
"नृत्ताङ्गहारानुगतं ज्ञेयं साचीकृतं तत्र"।

(८९) "यस्तु मध्यलयोपेतः समः सुविहिताकरः।

[illegible] प्रकारो [illegible] स:"॥
यतिप्रचारविहितः प्रकारो [illegible]

(90) अन्ववर्ण्यन्त ते पाटाः प्रस्फुटाक्षरालङ्कृताः।
सूक्ष्मभेदैः पृथग्भवाः कश्चिदद्य हृद्गताः॥

पूर्वैः प्रसिद्धाः पाटाः।

(91) "सस्वरैरस्वरैर्युक्तैरयुक्तैर्वा कखादिभिः।
व्यापकाख्यैश्च जोड्वाभिश्चास्ते कूटसंज्ञिताः॥
(92) कूटसंज्ञितास्तु ते शुद्धा बुधैः खण्डाभिधा मताः।
छन्दसा स्वरिहृद्येन स्फूर्तिमूर्तिरुदारधीः॥
(93) यत्र चतुरस्रमिश्रखण्डेष्वेकेन केनचित्।
तालेन टक्कणीवाद्यौ कर्तव्यौ तदनन्तरम्"॥
(-सङ्गीतरत्नाकरे।)

(94) शकसर टक्कणी सा शार्ङ्गदेवेनोदाहृता।
"तकधिकिट धिकिटतक" इत्यादिभिः खण्डैः॥
(95) समारभ्यते पाठ्यासः सम्यङ्मृदङ्गेऽपि चैव।
नत्या तया "सम्बहण्या" शार्ङ्गदेवेन प्रोक्तया॥
(96) "तद्धित्थोंठे" इति प्रतिस्तथा सम्बहणी सा।
"तात्थि थोंनं" इत्यपि सा परिकीर्तिता पाटेषु॥
(97) हरिपाली येऽपि सैषा मर्दलास्ये प्रकीर्तिता।
प्रागेव तया चतुरस्रा तद्धित्थोंठे सा मुख्या॥
(98) "अलपद्मनखवाघातात् उत्फुल्लाख्यो भवेद्यदा
तदर्थं श्रीकण्ठपाटः "थोंहेंथोंहें" इत्युत्फुल्लः॥

(९९) "नाँधिं नाँधिं" चोत्फुल्लकमेऽथ विकसति वाद्ये।
सैवैषाऽस्मन्मनोरथा जतिगीतानुगे योग्या॥
(००) "क्रमाद्रफोर्ध्वं हस्ताभ्यां पिण्डहस्तः प्रजायते।"
पाटश्च "थरिकिटझें थरिकिटझें" तदर्थम्॥
(०१) "तकिट तकतकिट" तथाऽष्टमात्रिकाक्षरा।
"स्वस्तिका" सं प्रयुज्यते त्र्यस्रखण्डामिश्रणेन॥
(०२) "नागबन्धो विपर्यासात्पुटयोः करघाततः।
प्रत्येकं पुटद्वन्द्वे कराभ्यां ताडनाभ्याम्॥"
(०३) "ननगिड गिडडगि" नागबन्धेति सा स्मृता।
"ननगीड ननागिड्ड" च शुक्लनीलभागयोः॥
(०४) "थोंतत्थोंथों तत्थोंथोंतत्" नागबन्धः पाटस्तथा।
थों च वाममुखाक्षरं तत्तदक्षरं दक्षिणे॥

पाटप्रबन्धाः।

(०५) पाटप्रबन्धेषु भिन्नैश्च विचक्षणैर्निबद्धास्ते।
कथ्यन्ते संवादनार्थं गीतप्रबन्धवद्गुणाः॥
(०६) "सार्थकैरर्थहीनैश्च पाटप्रबन्धो द्विविधः।
स शुद्धैर्मिश्रितैः पाटैः शुद्धो मिश्रितश्च द्विधा।
(—सङ्गीतरत्नाकरे।)
(०७) "कथ्यन्ते क्रमशस्तेऽपि स्मरणाय गुरोर्मुहुः।
उद्ग्राहादिनिबद्धाः स्युः तेऽपि गीतप्रबन्धवत्।
(—रसकौमुद्याम्।

(१८) "यतिरोता च राजरो व्यापकश्रुतिभूषणः।
पाटच्चालि सा था रुद्रभूषणः" पाटप्रबन्धाः॥
(–रसकौमुद्याम्।)

तेषां नूतन प्रयोगाः।

(०९) समवृत्तेन वाऽथवा समभात्रिकत्वेन यः।
यतिगणो भ्राजते स उवादि प्रबन्धो यतिः॥

(११०) उदाहरणम्।

(i) समवृत्तेन यतिः। खण्डगत्याम्।

तत्तद्धों धिंवद्धा तु३तदित् थं तथा॥ (तत्)०

(ii) समभात्रिकत्वेन यतिः। खण्डगत्याम्।

तत्तद्धों तदित्थं द्रहतुतद्र धिंतद्रन॥ (धम्)०

(११) आदौ कृत्वा दीर्घखण्डं ततोऽल्पं बहुपाटाढ्यम्।
ततोऽन्ते घण्टितं कुर्यात् ओता सोक्ता खण्डचालिः॥

(११२) आताया उदाहरणम्। खण्डगत्याम्।

द्रहतुतद्राधिमिति तद्रु	तद्रतदितितद्धोंत।
द्धं तद्रनधमिति त।	द्धों हि तद्रमिति तद्धोम्
तद्रनधं तद्रुतधीः	द्रहतुतत् तद्रुतद्धोम्
तदिद्रमिदं; तदि ~~...~~।	द्रमिदं; तदिद्रमि॥
	(द्रम्)
	[आदितालेन बाधा।

(८) "यतिरोता च राजरो व्यापकश्च तिभूषणः।
पाटच्चालिस्तथा रुद्रभूषणः" पाटप्रबन्धाः॥
(-रसकौमुद्याम्।)

तेषां नूतनप्रयोगाः।

(९) समवृत्तेन वाऽथवा सममात्रिकत्वेन यः।
जातिगणो भ्राजते स ऽवादिप्रबन्धो यतिः॥

(१०) उदाहरणम्।

(i) समवृत्तेन यतिः। खण्डगत्याम्।
तत्तद्दों धिंवद्दा तु ऽतदित् थं तथा॥ (तम्)।

(ii) सममात्रिकत्वेन यतिः। खण्डगत्याम्।
तत्तदों तदित्थं द्रहतुतद्र धिंतद्दन॥ (धम्)।

(११) आदौ कृत्वा दीर्घखण्डं ततोऽल्पं बहुपाटाढ्यम्।
ततोऽन्ते घण्टितं कुर्यात् ओता सोक्ता खण्डचालिः॥

(१२) आताया उदाहरणम्। खण्डगत्याम्।

द्रहतुतद्राधिमिति तद्रु
द्रऌं तद्दनधामिति त।
तद्दनधं तद्रुतधीः
तद्दिदमिदं; तदि ~~[illegible]~~ ।

तद्देतद्दितितदोंत।
दों हि तद्दामिति तदोम्॥
द्रहतुतत् तद्रुतदोम्।
द्दामिदं : तद्दिदमि॥
(द्रम्)
[आदितालेन वाद्या।]

(113) अथ प्रबन्धा गज़ला आलापचालिकादयः।
माधुर्यपाटैर्विस्तृता बहुभेदाश्रिताश्च ते॥

(114) "गज़लावयवाः सर्वे वाद्यन्ते ते निरन्तराः।
वाद्यभेदाश्रिताः सर्वे प्रबन्धा गज़लादयः॥"
(-रसकौमुद्याम्)

(115) स्पर्शास्तस्येत्यतिशयं कल्पनास्वरानुगास्य।
बोधयन्ती गज़रस्य लक्ष्मी तथा गीतानुगे॥

(116) विधाय षट्सर्वलघून् कृत्वाऽथ सुतीर्मीनम्।
वाद्यते पाटच्यालिस्तु तथाऽऽदिताले कुशलैः॥

(117) उदाहरणम्।

तद्नधंतद्दों तद्नधंतद्दों। तद्नधंतद्दों तद्नधंतद्दों।	तद्नधं तद्दों। तद्नधंतद्दोम्॥ तद्दिदामिदं तद्दि। दामिदं तद्दिदामि॥ (दम्)।

(118) दीर्घतीमीनवत्पाटो व्यापकश्रुतिभूषणः।
भिन्नाभिन्नपाटकत्वात्कलशास्यकोर्व्ययाप॥

(119) रुद्रभूषणश्च तथा तत्सर्गबन्धनैर्वाद्यैः।
सर्ववाद्यं कोर्व्ययाऽथ स्रोतोवाहायतिश्चान्ते

पाठगुणदोषाः

(120) पाठ्ये दोषा गुणाश्चैव विज्ञातव्याः काव्य इव ।
"दोषा विपत्तये तत्र गुणाः संपत्तये" यथा ॥

(121) अफलयं ससंशयं अपक्रमं शब्दहीनम् ।
यतिभ्रष्टं गीतानुगत्वरहितं अयुक्तान्तं च ॥

(122) कालालोकन्यायविरोधीति दोषा वर्ज्याः पाठे ।
न दोषः पुनर्वादिते पाठे गमकैर्निहिते ॥

(123) ओमिति नामाक्षरस्य क्रियाविशेषेण गुरव्यः
गमयन्ति हि रक्तिं तास्तस्मात्ता गमका मताः ॥

~~(124) कोप~~

(124) निर्णयार्थोऽस्ति मौनात्ते संशयं जनयन्ति चेत् ।
नात्र श्रेयोऽनुपश्यामः वेपथु हि गीतानुगे ॥

(125) कालार्तौ धर्मतप्ता वेत्त्यानिश्चयकरं पाठम् ।
अपक्रमाभिधानं तत्पाठानां क्रमलङ्घनात् ॥

(126) अफलयं चाकांक्षितं कालप्रमाणाज्ञानजम् ।
अयुक्तं च तत्तीर्माने प्रबन्धान्तरे वादनात् ॥

(127) शब्दहीनत्वं च पाठे वर्ज्यं बुधैस्तन्मृदङ्गे ।
मृदुस्फुटमध्यमत्वं साधु गीतं वर्णयति ॥

(128) षड्यतिसुखं च विदुर्बुधा मृदङ्गवादने ।
तदपेतं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्वेजनं यथा ॥

(129) पाटो जातिहेतुत्वेन विभक्तोऽपि तालाक्षरैः।
कुर्णैनैव जातिरूपं जातिभ्यः प्रतिष्ठितम्॥

(130) अष्टसाम्यविधिवच्च क्रियते गानवाद्यैक्यम्।
गीतानुगान्वरहितं पाटमाचक्षतेऽधमम्॥

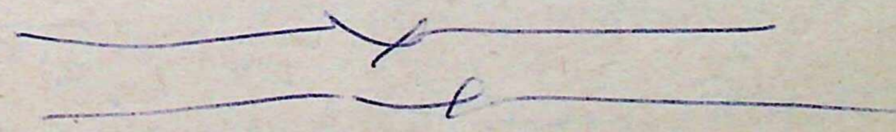
(131) कलालोकन्यायस्तथागायकेभ्यः सौख्यप्रदैः।
पाटैर्गीतशास्त्रयुतैस्तद्यत्रास्ति तत्र दोषः॥

(132) कुर्वं शास्त्रविधिरङ्ग नर्तकी सा पाटावली।
गीतानिर्गीतभाविनी सुभद्राश्रीतकालिकी॥

(134) भरतादिमुनिविवादितैः क्रमैः
शास्त्रोक्तान् गुणदोषांश्च यः परीक्ष्य।
कुरुते हस्तपाटान् गीतानिर्गीते
स लभते हि कीर्तिं शाश्वतं सुखम्॥

॥ ओं तत् सत्॥

॥इति वेङ्कटरत्नेन कृतौ मृदङ्गपाटदर्शौ
पञ्चमः परिच्छेदः॥

॥श्रीः॥

॥षष्ठः परिच्छेदः॥

॥भरतपातलक्षणविवरणम्॥

अवतारिका।

(१) स्मृत्वा सोमा श्रीसुन्दरी धृतममरीनायकी।
नाट्यपाटप्रदर्शिनी श्रुतिलयथाऽर्चनाद्री॥
(२) कामकोटिसुन्दराङ्गी भरतपाटवर्धिनी।
पातु मां कृपया तस्या लक्षणं पष्ठं करोमि॥
(३) सङ्गीतकलालोकस्य सत्यवस्तुस्य यं ग्रन्थः।
कृतश्च विनयेनैव सुपाटप्रकाशनार्थम्॥
(४) पारितोषिकादिषश्च सङ्गीतविद्वत्सभया।
द्विपञ्चाश्या कर्त्रे मुक्तादेवीकृपोदितस्यास्य॥
(५) आत्तानन्दं च तथैव विन्दामि रसिकलोकम्।
गुणग्राहिणं चेल्लन्तं ग्रन्थमिममूरीकरम्॥
(६) प्रतिफलमकांक्षतः कर्तुश्च लक्षणस्यास्य।
ग्रन्थोऽयं स्फुटीक्रियतां सुमुद्रणाचिकीर्षुभिः॥

पाटानां चतुर्मार्गम्।

(७) भारतीये चतुर्मार्गाः आलिप्ताङ्कितगोमुखाः।
वितस्तश्चेति कीर्तितास्तत्तद्वाद्येषु कोविदैः॥
(८) "तत्रैकाङ्गमृदङ्गः प्रहारयुक्तकरत्वाङ्कितो हि।
मार्गो वामोर्ध्वप्रहारयुक्तकरत्वालिप्तमार्गः
स्यात्॥

(9) ऊर्ध्वमुखो दक्षिणमुखाद्येन प्रहतो वितस्त-
मार्गः।
आलिङ्ग्यकरणबहुलः सर्वपुष्करप्रहतो
गोमुखमार्गः॥

(10) रङ्गानुगे मार्गस्तथा विविधो हि तालवाद्यैः।
तदवनद्धसंख्याभिस्तत्समानैः पाटैश्च॥
(11) पाटा विविधमार्गिकाः प्रत्येकं मृदङ्गे तथा।
घटे खञ्जीरायां च ते विविधाक्षरदेहिनः॥
(12) रङ्गेऽपि च तथैकेन वाद्येन पर्युपासते।
गायका गानं तथैव वाद्यद्वयेन चापरे॥
(13) सम्यग्ज्ञ्य च वादकानां गतीस्तथाऽन्ये गायकाः।
बहुवाद्यैश्च दीपिते रङ्गे सुवृत्ताः प्रार्थिताः॥
(14) प्रार्थितो मार्गश्चाद्य तालदक्षप्राज्ञैर्द्वितीयः।
तालाक्षरप्रमाणतः कृत्या मार्गोऽभिधीयते॥

त्रिविलेपनम्।

(15) त्रिधा तथा विलेपनं ऊर्ध्वमुखोर्ध्व प्रलेपैः।
ऊर्ध्वमुखी सा खञ्जीरा कृच्छ्रोद्यदीपपाटदा॥
(16) उदरेणावृता यथा घटस्तथैवाद्योर्ध्वः।
मुखद्वये सुप्रहारैर्मृदङ्गे प्रलेपस्तथा॥

पट्करणम्।

(17) करणं तयाभिज्ञेन सुवाद्ये विशारदेन।
वाद्यताडनविच्छेदैस्तालैर्विविधैर्वृत्तैश्च।
(18) दर्शनीयानि मृदङ्गे हितैः करणैर्युतानि।
छन्दोभिरनेकविधैर्विविधवर्णैः रचितानि।

(१९) षट्करणान्यथ रूपं कृतप्रतिकृतमोघः ।
प्रतिभेदो रूपशेषं प्रतिशुष्कैति च पृथक् ॥

(२०) नानाभेदोद्भवकर ओघः स रूपकरणात् ।
कृतप्रतिकृतं तु नो वाद्यैः समवृत्तक्रमात् ॥

(२१) द्रुतलयैः पाटैरोघः प्रतिभेदो वृत्तभेदात् ।
पाटा अन्याविश्रान्तास्ते रूपशेषकरणार्थम् ॥

(२२) विवरणम् । खण्डजात्याम् ।

(i) रूपकरणम् (सर्वलघुः) ।:- "तकाधिकिट"

(ii) कृतप्रतिकृतम् ।:- "तत्ताकिट झेंधारित
तत्तदन धंतद्गुत" ॥ (द्रोम्).

(iii) ओघः ।:- " तां धारिकिटतक "

(iv) रूपशेषः ।:- (१) "तां ;," ; (२) "ताकिटझें" ॥

(v) प्रतिभेदः ।:- तत्ताकिट तकाधिकिट
ताकिटझें तद्दींत ॥ (द्रोम्).

(२३) मिश्रचापुताले प्रतिशुष्कस्योदाहरणम् ।

तां , ताकिट ।	तां , त ।	थिड्गिणथोम् ॥
तां , धारिकिटतक ।	थां , त ।	धित्ताकिटथोम् ॥
तां , तकाधि ।	नतां , ।	तकाधिन ॥
तां तां , त ।	;(म्) तां ।	, ताम् , ॥

(ताम्)

(२४) ध्योतने प्रागुदाहृते रेखारहितो मृदङ्गी।
ङकाधोरेखापाटो हि भवेद् रवादकश्च ॥
(२५) घटमृदङ्गिनावन्ते द्वनौ घ युगपत्तथा।
दूश्च धोरेखेन पाटेन प्रबन्धोऽयं प्रतिकुक्षः॥
(२६) वाद्यौस्तथा मात्रानष्टो भिन्नार्थिन्न पाटकात्॥
तमेवाहुः प्रतिकुक्षं तदन्ते सर्ववाद्यं नः॥

यतिः।

(२७) समा स्रोतोवाहा तथा गोपुच्छेति यतयस्ताः।
भरतोक्तास्त्री यतयः षड्विधाश्चाद्य हि तानः॥

लयप्रचारौ।

(२८) त्रिलयं च तथा स्मृतं द्रुतमध्य विलंबितैः।
प्रचारश्च त्रिधा समो विषमः समाविषमः॥
(२९) सम-विषमार्धसमै वृत्तौस्तथा प्रचारकः।
समातीतानागतैश्च ग्रहैः पाटैर्वाद्ये स्मृतः॥

गतिः।

(३०) तत्त्वानुगते चौघेति गतिस्तथा त्रिधा कृता।
पटकरणादाद्येनैव गतिस्तत्त्वमिति मता॥
(३१) विलंबितलयात्मकं पाटं सत्त्वे तथा वेद।
(बुधो)
यज्ज्ञात्वा सुधियः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः।
(३२) "तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन तां गतिम्"॥

(24) च्योतने प्रागुदाहृते रेखारहितो मृदङ्गी।
ञकाधोरेखापाठो हि अवेद् खादकस्य ॥

(25) घटमृदङ्गिनावन्ते द्रुवनौ युगपत्तया।
द्वयधोरेखेन पाठेन प्रबन्धोऽयं प्रतिरूपकः॥

(26) वाद्यैस्तथा मात्रानष्टो भिन्नाभिन्न पाटकत्वम्।
तमेवाहुः प्रतिरूपकं तदन्ते सर्ववाद्यं नः॥

यतिः।

(27) समा स्रोतोवाहा तथा गोपुच्छेति यतयस्ताः।
भरतोक्तास्त्रि यतयः षड्विधाश्चाद्य हितानः॥

लयप्रचारौ।

(28) त्रिलयं च तथा स्मृतं द्रुतमध्य विलंबितैः।
प्रचारश्च त्रिधा समो विषमः समाविषमः॥

(29) सम-विषमार्धसमै र्वृत्तैस्तथा प्रचारकः।
समातीतानागतैश्च ग्रहैः पाटैर्वाद्ये स्मृतः॥

गतिः।

(30) तत्त्वानुगते चौघेति गतिस्तथा त्रिधा कृता।
षट्करणद्वादशेनैव गतिस्तत्त्वमिति मता॥

(31) विलंबितलयात्मकं पाटं सत्त्वे तथा बेद।
(बुधो)
यज्ज्ञात्वा सुधियः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः॥

(32) "तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्।"
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन तां गतिम्॥

(33) सुविभक्तैर्विबुद्धैरक्षरैर्मिश्रितैश्चान्य ~~[illegible]~~ ।
मितेनैवान्यद्युतिभिः सञ्जयति सत्त्वं सुरवे ॥

(34) कुशलत्वेनाक्षसाम्ये गेयवाद्यैरन्यानि स्वराः ।
गतिं च तेषां पाटानां विजानीयामनुगते ॥

(35) अपर्युपरि प्रहारैर्द्रुतलयसञ्चेतने ।
करणबहुलत्वात्तां पाटगतिमोधे शृणु ॥

(36) सत्त्वौघानुगताश्च ताः संयगद्धिता गतयः ।
गीतवीणावाद्याभ्यां नागानन्दे नायिकया ॥

(37) गतिश्च कालक्रमेण तालवाद्येऽन्यथाऽतनोत् ।
अष्टधा पञ्चधा हि सा नोऽत्यारब्धतालप्राणजा ॥

(38) "रसतत्त्वभावयोगात् दृष्ट्वाऽभिनयं गीतं च" ।
हेतुमद्भिर्विनिश्चितैर्गतिप्रचारकः स्मृतः ॥

<u>सम्योगम्</u> ।

(39) पाटाक्षरप्रवृत्तं तं सम्योगान्मन्यते त्रिधा ।
गुरुसम्योगं तथैव लघुसंयोगमपि ज्ञः ॥

(40) गुरुलघुसम्योगं तु तयोर्मिश्रणेनैव हि ।
"तद्धीः क्लिंनःनं" तद्वृत्तं गुरुभिस्तथा समग्रम् ॥

(41) समग्रं लघुभिस्तथा "तद्दिति" प मध्यलया ।
गुरुलघुमिश्रणेन "तत्त्वं तद्गनघं तद्गोम्" ॥

(42) प्लुतमालादीनि तानि मात्राछन्दस्य अक्षराणि।
भरतोक्तानि तान्यपि तथा शास्त्रस्य संप्रयोगम्॥

(43) यथा गौराभिहितानः सर्वलघुजति माला।
"तद्धनधमिति तद्धु तद्दतति नदति" च॥

(44) सर्वं गुरुत्वेन तस्मिन् पाटे सर्वगुरौ तथा।
मिमीते ज्ञानैर्मृदङ्गी द्विमात्रिकाक्षरैर्गणैः॥

(45) सर्वप्लुतपाटक्रमे त्रिमात्रिकाक्षरः स्मृतः।
स प्लुतैर्घुवति वद्धो लयप्रयुक्तस्य वाधे॥

(46) लघुगुरुमिश्रितैश्च पाटैस्तु ध्यान्ति पण्डिताः।
लघुप्लुतसंयोगं च लीयन्ते पाटबन्धने॥

(47) गुरुप्लुतौ च संयोगे तथा दीप्यते जतिषु।
लघुगुरुप्लुतैर्योगः "तद्धीः, तदण तत्तदोम्"॥

(48) सर्वनिःशब्दजतिश्च ज्ञानसंछिन्नसंज्ञायैः।
वाधते कृत्स्नकर्मभिरकर्माणि कर्मसक्तैः॥

पाणिप्रहते।

(49) पाटाश्चाथ त्रिपाणिकैः सुविदिता भरतोक्ताः।
समावोपरि पाणयस्त्रयैव ते त्रिधा तस्थुः॥

(50) पाटपञ्च प्रहतं च भरतप्रदत्तक्रमात्।
समपाणिश्चार्धसमोऽर्धोर्धसमपाणिस्तथा॥

(51) पार्श्वपाणिः प्रदेशिनी विनिर्मितास्ते प्रहतात्।
रसमौ मुद्या सकल विस्तृत पाणिलक्षणम्॥

(52) "पीड्येतां पुटद्वन्द्वं युगपद्धस्तयोर्यदा।
अङ्गुष्ठाङ्गुलिसंघातौ समपाणिस्तदा मतः॥"

(53) अथास्माभिस्तदर्थं वाद्ये घटे "थों थों" इति।
तत् "दांगिड़ गिड़दांदां" श्रीकण्ठद्वामात्रिकम्॥

(54) "अथ करयोरर्धार्धाभ्यां ताडनादर्धार्धपाणिश्च"।
तन्मतमिदं श्रीकण्ठेन तस्य पाटश्च "खुदां ~~ख~~ खुदाम्"॥

(54) तेन मतः पार्श्वपाणिः "नखरागेण वादनात्"।
"थरिगिड़ थरिगिड़ दगिड़ दगिड़" तथा॥

(55) स्मृतश्चार्धपाणिकः स "अकराग्रताडनात्"।
"दगिड़ दगिड़ दरगिड़ दरगिड़" इति॥

(56) "सूचीमुखेन हस्तेन भूयो भूयो विवृत्य च"।
जायते हननेनैव स शब्दश्च "दरिकिट"॥

(57) "तथा डमरुकारन्येन विवृत्य च पुनः पुनः।
हस्तेन हनने सिद्धे "तरिगिट" द्वयः स्मृतः॥"

(58) गदकारावद्य वाद्ये मृदङ्गे वाममुखजौ।
करटकारान् श्रीणाति दक्षिणे मुखे पाटकृत्॥

त्रिप्रहारम्।

(59) पाटानां त्रिप्रहारं च सुप्रकारेषु विश्रुतम्।
प्रयुज्यते तन्मृदङ्गे सुवर्णार्थं दाक्षिणात्याः॥

(60) निगदहीतेनाक्षरेण ह्रस्वनादं कल्पयन्ति।
मुक्तेनाथ दीर्घनादो मध्यमध्योगृहीते॥

(61) प्रहारान्ते गाहणेन तन्मुखे स निगृहीतः।
करवतश्च तद्ध्वनिबद्धा ह्रस्वनादयुक्तास्तथा॥
(62) ह्रस्वनादमपि दीर्घमक्षरं कालप्रमाणात्।
कुर्महे निगृहीतेन विश्रान्तेन तदूर्पुमः॥
(63) थों च धींङ् च प्रहारान्ते मुक्तान्मुखाद्दुधैंगां।
नं च धिं चैव नस्तथा ह्यधें निगृहीते विचौ॥
(64) तच्चार्धं निगृहीतत्वात्थामित्यर्धंचाप्यक्षरम्।
कृच्छ्रोद्यमपि हस्तेन भ्रमद्धृङ्नादयुक्तम्॥
(65) उदाहृतं च 'नं' इति माधुर्येणाक्षरेणाद्य।
(नमिति)
शुद्धमार्गो मुक्तान्तेन युगपद्गृहीत्वा नीलम्॥
(66) सर्वाण्यक्षराणि तस्मात् त्रिप्रहारेणोदितानि।
अक्षरवर्णमुख्यैर्द्वैस्त्रिप्रहारयुक्तोत्तमाः॥

त्रिमार्जनम्।

(67) प्रकथितं त्रिमार्जनं पाटानां तथा मायूरी।
तथैवार्धमायूरी च कार्मारवी इति त्रिविधम्॥
(68) थोङ् रकम्पनादद्य विविधैर्गमकैर्युक्तैः।
नानावर्णगुरवीभिस्ताद्विविधमार्जनं कृतम्॥
(69) त्रिमार्जनप्रयोगाच्च मृदुस्फुटमध्यमस्थैः।
स्वरान्वमाक्षरैः पाटा गीतवन्मृदङ्गाश्रितैः॥
(70) मार्जयति च मृदङ्गं वाद्यहस्तपाटास्तथा।
कृपयैरथोमित्यक्षर मृदुगुरवीभिर्मधुरम्॥

जातिः।

(71) पाश्चात्य व्यवस्थितो ऽष्टादशजातिभिर्बुधैः।
ताश्चाक्षरवर्णमिश्रैर्नानावाद्यसङ्गेन च ॥

(72) "एकाक्षरं द्व्यक्षरं वा यद्वाद्यं सर्वमार्गिकम्"।
"धुंधुं थोथो" तथा पाटौ भरतेन जात्या शुद्धौ ॥

(73) तथैवाद्य "धिंधिं नंनं" माधुर्यो जात्या सा शुद्धा।
"धुंधुं ठेंठें" अपि पाटः शुद्धः स्मृतो युगपद्धनः ॥

(74) सर्वयमकालङ्कृतः स गीतानुगे फणितिः।
प्रोच्यते च एकरूपः विलम्बितलये शुद्धः ॥

(75) राजते सैवैकरूपा माधुर्या प्रतिष्ठा तथा।
जातिस्तथा "धोंधों घेघे" भरतसर्वयमके ॥

(76) द्वेशादपेतरूपा सा प्रयाति जात्या भारती।
"धेन्द्रा जध्रेद्रा जधधङ्के" हिता करुणा तथा ॥

(77) "तत् धीः किनः नं तदनधं" जातिः खण्डत्रयी च।
विलम्ब-मध्ये मिश्रणा द्वेशादपेतरूपिणी ॥

(78) खण्डत्रयत्वाज्जातिः सा पञ्चदशमात्रिकेति।
तत्तिस्त्रखण्डगतित्वादपेता पञ्चगातिभ्यः ॥

(79) देश एव काल इति मन्यते स्म स "ईन्स्टीन्" च।
प्रदेशकालसम्योगादेवाकाश इत्यब्रूत ॥

(80) जातिर्जात्या तु पर्याया गीराद्भुतवर्णात्मिका।
"धेन्दाड़् धेड़ाड़् कुकुकेड़्" च भरतेन
विनिर्मिता ॥

(८१) जातिरेषाऽद्य पर्याया चतुरश्रत्रयी भाति।
"तत् धीं: त्वं नः तद्जं" वृत्ताद्द्वेशादपेतरूपा॥
(८२) "तत् धीं: त्वं तद्दों" तच्चेह त्र्यश्रत्रयं संयमने।
संख्याने वेद सङ्कीर्णं त्र्यश्रस्य तल्लयद्वयम्॥
(८३) पायं पायमरम्यन्त विविधजातिकाः पाटाः।
कुर्वें वाद्यविशारदं मार्गपाटाक्षर व्रतैः॥
(८४) किन्त्वद्य नः पञ्च धैव कालमात्रात्वाज्जातयः।
अष्टादशास्तथा नष्टाः कालेनैवेह महता॥
(८५) पाटेषु लयप्राधान्याज्जातिर्मात्रा छन्दस्येव।
प्रभेदस्तस्याः पञ्चधा कृतश्चैवाथ लयज्ञैः॥
(८६) त्र्यश्रा चतुरश्रा खण्डा मिश्राद्याद्यौ सा चतुर्धा।
कालार्धद्वयक्रमेण प्रगणिते जातिगती॥
(८७) वङ्याऽथ वाद्येषु रात्रा जातिर्जात्या सा सङ्कीर्णा।
नवमात्रिकोपायतो महेन्द्रवर्मेन कृता॥
(८८) तालदशप्राणाश्चाद्य कालो मार्गः क्रियाऽङ्गानि।
ग्रहो जातिः कला लयः यतिः प्रस्तारश्च ज्ञैः॥
(८९) गानक्रिसायत्नैरेव ह्रियते हृयवङ्गोऽपि सः।
सङ्गीतपाटजिज्ञासुः योगी याति परां गतिम्॥

"तद्धित्थोंनं" - पाटः।

(९०) "तद्धित्थोंठं" इति प्रोक्ताः शब्दाः शुद्धा भवन्त्य-
मिश्राणामपि शब्दानां मुख्यानीतः कथ्यतेऽधुना॥

(९१) ठेमेव नो नामित्यद्य कीर्तितं तन्माधुर्यैषु।
तन्मृदङ्गे द्राक्षिणास्यं नं च थों च युगपद्ध्रोम्॥

(९२) "ध्रोङ्कारः स्यात्क्रमेणैव द्राक्षिणेन तदा भवेत्।
हस्तेन हननं यत्र तत्र ठेंकारसंभवः॥"
(-हरिपालीये।)

(९३) हरिपालीये ध्रोङ्कारो भरतेन स एव "ध्रोम्"।
"ध्रों ध्रों ठें ठें" भारतीयः कालेनेह "धीं धीं नं नम्"॥

(९४) 'तद्धित्थोंनं' इति पाटाच्चतुर्मुखाद्भ्यासोऽद्य।
"तत् धीः त्वं नः" तत्त्वमसीति ब्रह्मण्याधाय
कार्यः॥

(९५) यथा,

तत् धरिकिटतक	धित् तरिकिटतक।
थों धरिकिटतक।	नं तरिकिटतक॥ इति।

(९६) तच्चतुरास्ये हि पाटे हस्तक्रियाश्च युञ्जतः।
घातिरहीता दर्शिता हरिपालीये शब्दाक्त-
था॥
यथा,

(९७) "अङ्गुल्यग्रेण मूलेन वामहस्तस्य शीघ्रतः।
हननात्तकटारंभस्य शब्दस्योत्पत्तिरुच्य-
ते॥

100

(९८) अपसव्येन हस्तेन पूर्वोक्तक्रमवर्तिना।
घिकिटाख्यस्य शब्दस्य सिद्धिर्हननतो भवेत्॥

(९९) चतुराख्येन हननं वामेनैकत्र संभवेत्।
यदा हस्तेन नियतं तदा धोंकारसंभवः॥

(१००) हननादपसव्येन क्रमेणैवं तु 'तां'-क्रिया।
कनिष्ठावर्जमितरैरङ्गुल्यग्रैर्यदा भवेत्॥"

(ताँ, काँ इत्यर्धचापस्वरम्।)

(१०१) धीत्यक्षरं त्वथ कृतं श्लिष्टं चास्य मद्रुकाभिः
तर्जन्यङ्गुलिमूलेन दक्षिणे द्रुतलस्यार्थम्॥

~~(१०२)~~ पाटप्रबन्धावयवाः।

(१०२) "प्रबन्धावयवो धातुः स चतुर्धा निरूपितः।
उद्ग्राहः प्रथमो भागस्ततो मेलापकः स्मृतः॥

(१०३) ध्रुवत्वाच्च ध्रुवः पश्चादाभोगस्त्वन्तिमो मतः।
ध्रुवाभोगान्तरे जातो धातुरन्योऽन्तराभिधः॥"
(—सङ्गीतरत्नाकरे)

~~(१०४)~~

(१०४) 'उद्ग्रह्यत इति ग्राहश्च' ग्राहशब्देनैवोद्ग्राहः।
चिह्नयति तं तीर्मानश्च पाटारम्भश्च तस्मात्॥

(१०५) स एवोद्ग्राह उच्यते पाटप्रबन्धादिभागः।
केनाचिन्मुख्यग्राहेणोद्ग्राहो भागश्च तत्रैव॥

(106) पाटप्रबन्धोद्ग्राहस्योदाहरणम् ।

संख्या	जातिः	तालः	उद्ग्राहः पाटः
1	चतुरश्रः	आदिः	नः धीः धीः नः ॥
2	त्र्यश्रः	त्र्यश्रचापुः	थांकिट तकधीं धींना ॥
3	खण्डः	खण्डचापुः	थांकिट तकधींना ॥
4	मिश्रः	मिश्रचापुः	नः धीः नः । नः धीः धीः नः ॥
5	सङ्कीर्णः	सङ्कीर्णचापुः	(1) तकधिमि । तकतकिट ॥ (विलम्बितलयः) (2) नाधीमित नताधीत । थांकिट तकधिंना ॥ (मध्यलयः)

(107) तदपरं मेलापको नानावर्णैर्लयैः कृतः ।
तदन्ते भवेदुद्ग्राहो धर्म्येन तालावर्तस्य ॥

(108) ध्रुवश्चाथ ग्राहधर्मात्त तकारकोर्व्या पाटैः ।
गणितग्राहत्वेनैव कोर्व्याभिधाः पाटा ध्रुवाः ॥

(109) कृतितो माधुर्यपाटैरन्तराभिधो भागो
रौः ।
आभोगस्त्वान्तिमो भागः स निर्णयार्थकी-
र्तनः ॥

(110) ततो ध्रुवश्चाभोगश्च तालावर्तगणनेन ।
अङ्गानि विधिवदुद्घोतेतथा मृदङ्गे ॥

(111) तथाऽङ्गचारिण्यो मता वीरवौ द्वाभ्यां तैः पादैः।
तालसंख्याभिरेव ता वर्ण्यनामाङ्किताभोगाः॥

(112) एकेन तालावर्तेन वाद्यते वासवी तथा।
द्वाभ्यामावर्ताभ्यां बुधैः कालिकेत्यङ्गचारिणी॥

(113) चतुर्भिस्तालावर्तैर्हि जातिमाला वीरवती।
तालावर्तानघास्तथा। त्रिधा योजनीयास्तालैः॥

(114) तालावर्तैर्न्यूनाश्चेह संमताः सुस्वरैर्मालाः।
त्रिभिस्तथाऽऽवर्तैर्वृत्ता पञ्चभिर्नो वेदोत्तरा॥

(115) उद्धरेदात्मनात्मानं मार्गपाठ्ययोगेन च।
स एवायं लययोगः प्रोक्तः पुरातनैः पूर्वैः॥

(116) तल्लययोगसक्ताश्चानेका गायका वादकाः।
मधुरसोमसुन्दरनटनराजान्वश्च स्ते॥

(117) यस्य पाठाः समारब्धा ज्ञानाग्निपूताभ्यासिनः।
बुधास्तमाहुः पण्डितं सतां नित्यतृप्तिकरम्॥

(118) बन्धुरात्मात्मनस्तस्य गीतानुगे कूटस्थस्य।
गीतपाठ्यतात्मनो रङ्गे हृयपरिग्रहस्य॥

(119) निःस्पृहस्य तस्य ज्ञानं परं तत्परः स युक्तः।
प्रशान्तस्तु विगतभीरेव मृदङ्गीति मतम्॥

(120) सुजनोऽयं सदात्मानं मृदङ्गी सुगीतानुगः
लयेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते॥

(121) येनाशेषेण पाठा वेदाङ्गोद्भवाः
सद्भागुरुविहितारोहणास्ते।
दृश्यन्ते तथाऽन्यथो वादनादे
तेषु रमते स बुधो योगी शान्तः॥

॥ओं तत् सत्॥

॥इति वेङ्कटरत्नेन कृतौ मृदङ्गपाठादर्शे
षष्ठः परिच्छेदः॥

॥समाप्तश्चायं ग्रन्थः॥

॥ओं तत् सत्॥

रा. वेङ्कटरत्नम्.
24-1-1980
"वीणाविहार्",
काट् 17, श्रीशाय्नीनगर्,
विरुगंबाक्कम्,
मद्रास् - 600092

Copies of letters addressed to the author

(1) The Music Academy, Madras 14

23-11-1978

Dear Sri Venkataratnam,

This is to acknowledge the receipt of your manuscript in Samskṛt (Mṛdanga Pāṭādarśa) forming an appendix to your paper on chandas and yatis of jatis for this year's conference to be held in December 1978

Yours sincerely,

(Sd) ———

Dr. V. Raghavan,

Secretary

(2) The Music Academy, Madras 14

3-1-1979

Dear Sri Venkataratnam

Best wishes to you for a Happy New Year. There is a ~~pri~~ prize for you (Rs 200/=) for the best research paper offered in the Experts' Committee of the All India Music Conference held in Dec 1978. You may receive it from Ramanathan of office after giving a receipt.

Yours sincerely

(Sd)

Dr. V. Raghavan.

(3) Dr. S. Ramanathan, 66, T.P. Koil St,
Professor of Music Madras-
& 600005
Director of Research
Tamil Isai Sangam 11-1-79
Madras

Dear Sri Venkataratnam,

I send you my family's greetings for a Happy and Prosperous New Year. I was so happy to be present when you addressed the Music Academy on 23-12-1978 and happier still when I learnt from papers that you had been awarded a prize for it.

With you the best,
Yours sincerely
(Sd) ———
Dr. S. Ramanathan

(4) "The Hindu" dated 24-12-1979 -
Music Academy Experts' Committee
Proceedings on 23-12-1979

---- -- Shri R. Venkataratnam then presented a paper on his Sanskrit work "Hastapata lakshana Alocana", a study of the rules of percussion play as propounded by early authorities like Bharata, Haripala, Srikantha

and Sarngadeva. He stressed that rigorous rules of aesthetics had been formulated by them as guidelines for percussionists of the future. ----

— True extract —

(5) The Adyar Library and Research centre

The Theosophical Society,
Adyar, Madras 600020
23-11-1979

Dear Sir,

We are in due receipt of your letter dt. 21-11-79 along with a copy of your work "Mrdanga Patadarsa", manuscript in Devanagari script for which we thank you very warmly.

A copy of this work which won a prize from Music Academy, Madras, at the hands of Dr. V. Raghavan is really a valuable addition to our collections in the library.

Your gift is very much appreciated.

Yours faithfully
(Sd.)
Dr. Pran Nath
Librarian

(6) Anantacharya Indological Research Institute
Post Graduate Centre
(Affiliated to University of Bombay)

G. D. Somani Memorial Building,
Cuffe Parade, Bombay 400005

30-11-1979

Dear Sir,

Thank you very much for your letter dt 21-11-1979. I congratulate you for receiving the first prize for your book "Mrdanga Patadarsa" in Sanskrit. I have already acknowledged the receipt of the book which has been taken into the library. I hope people will use it well.

Thank you, Yours faithfully

(Sd) ______
(K.K.A. Venkatachari)
Director

(7) Prof. E. R. Sreekrishna Sarma
Head, Department of Sanskrit,
Sri Venkateswara University
Tirupati – 517502
Dt 18-10-79

Dear Sri Venkataraghavan,

This is to acknowledge receipt of the manuscript Mrdanga pataddarsa which you have very kindly donated to our Department Library ---

With kind regards,

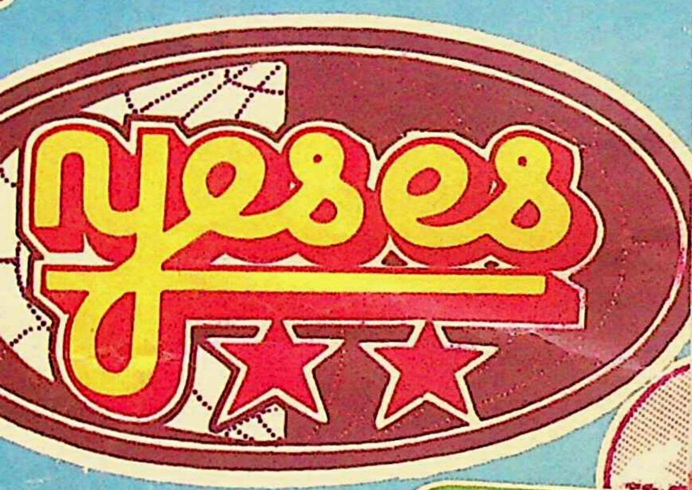
Yours sincerely,
(Sd)
[E. R. Sreekrishna Sa

108

SIKKAN

HAR

Sikkanthar

SIKKANTH

SIKKANTHAR

Sikkanthar

yeses